

(ԺՈՐՈՒՄ | ԿՔԵՊԻՏԱԿՈՍՈՍ | ԵՂԵՎԱՆ)

ՀԱՅ ԵԿԵՆՑԻՈՅ ԿՈՐՈՒՄՍԵ ԵՂԵՎԱՆ

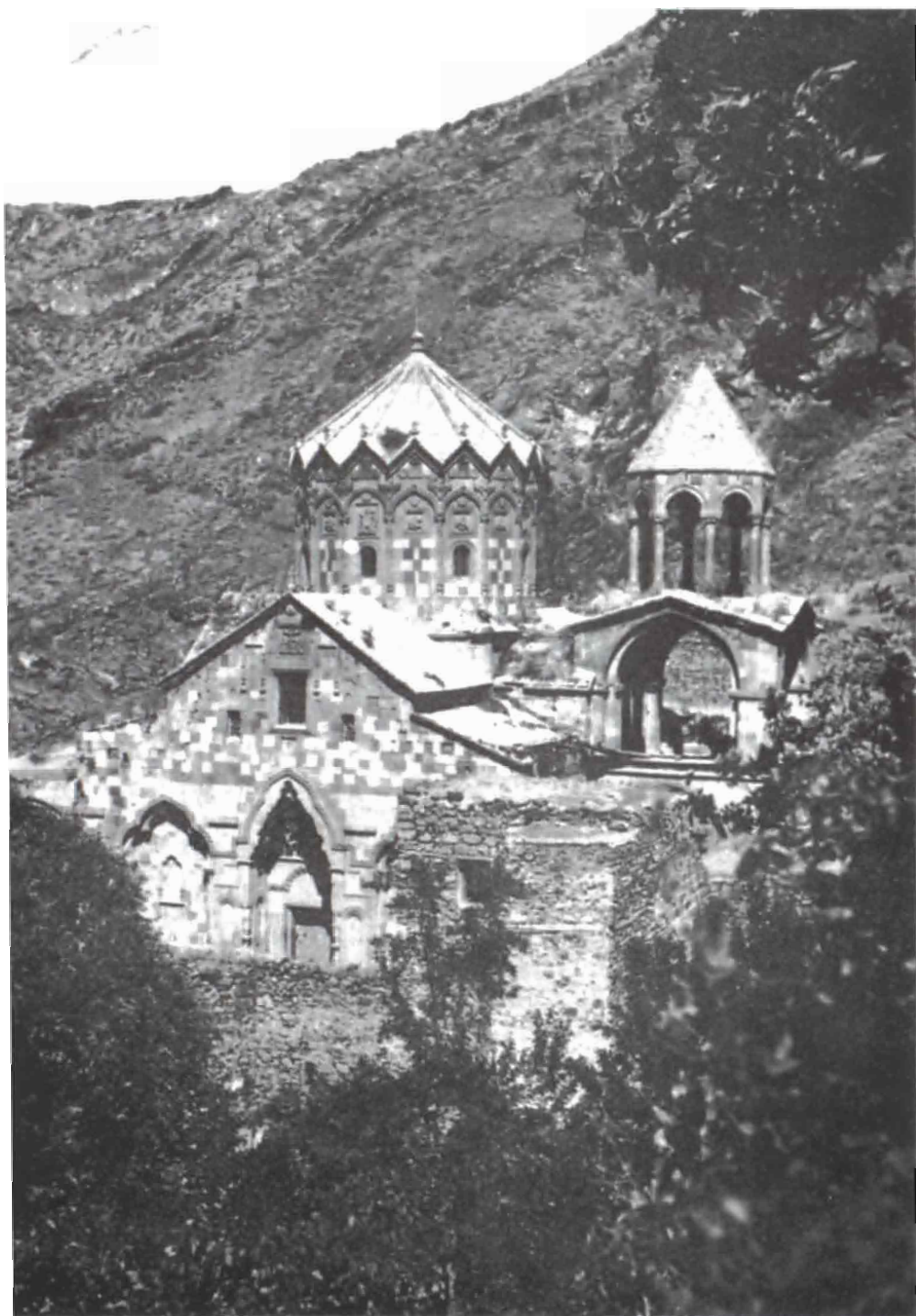
Մ. Էջմիածնի Մայր Տաճարը

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿՈՐՈՒՄՏԸ ԵՂԵՌՆԻՆ

ՆԻԻ ԵՈՐՔ, Ն. Ե.

1972

Ս. Ստեփաննոս Նախավիպյի վանքը. ԺԳ-ԺԳ դար

ՂԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿՈՐՈՒՍԱԸ ԵՂԵՌՆԻՆ

Նախ ուրախութիւնս կը յայտնեմ Հայ Երիտասարդաց Մշակութային Միութեան կազմակերպած մշակութային ձեռնարկներուն համար: Անոր նպատակներուն անհրաժեշտութիւնը կըրկնելու պէտք չունիմ: Ուրախ եմ որ իրենք զգացեր են այդ անհրաժեշտութիւնը, կազմակերպուեր եւ մինչեւ այսօր կը շարունակեն թանկագին իրենց ծառայութիւնը հանրութեան: Եւ մենք բոլորս, կազմակերպողներուն հետ միասին նոյն ուղիդ ճամբուն մէջ կը յուսամ թէ կը մնանք, հաւատարիմ մնալով մեր ժողովուրդի հոգիին, մշակութային եւ հոգեւոր ժառանգութեան: Եւ այս՝ կենդանի դարձնելով այդ հոգին մեր ներկայի կեանքին մէջ: Չայն աճեցնելով նոր տաղանդներու ծյարձակումով, քաջալերանքով, իբրեւ կտակ ու ժառանգ թողնելու համար մեր զաւակներուն: Գերագոյն վայելք մըն է այս որ մենք մեզի կրնանք տայ:

Պահ մը մտածեցի որ ճիշտ պիտի չըլլար ըսել Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Կորուստը Մեծ Եղեռնին եւ զայն ներկայացընել իբրեւ առանձին նիւթ: Ճիշտ պիտի չըլլար եւ հիմնապէս ճիշտ չէ, որովհետեւ Հայց. Եկեղեցւոյ կորուստը առանձին կորուստ մը չէ այլ կը պատկանի այն ազգին որուն անունով ան կը յատկանշուի: Հայ ազգին մէջ գործող եկեղեցին է Հայց. Եկեղեցին: Եւ հետեւաբար, ինչ կորուստ որ կը վերագրենք Հայց. Եկեղեցիին, իրապէս կորուստն է Հայ ազգին: Կորուստն է Հայ մշակոյթին: Տաճարներ՝ Հայ ճարտարապետական արուեստի կորուստ: Ձեռագիրներ՝ Հայ մանրանկարչութեան կորուստ: Հոգեւորականներ՝ հոգեւոր գրականութեան կորուստ: Դպրոցներ՝ կրթութեան կորուստ, դպրութեան կորուստ:

Այս իմաստով հետեւաբար ազգային եկեղեցի կոչումը իր ուղիդ նշանակութիւնը կ'առնէ: Պէտք է անշուշտ զգոյշ ըլլանք չիճնալու համար կարգ մը սխալ եզրակացութիւններու բաւիղին մէջ:

Կայ ուղիդ հասկացողութիւն մը Ազգային Եկեղեցիի: Եւ կայ սխալ հասկացողութիւն մը Ազգային Եկեղեցիի, որով յաճախ կը մեղադրուինք: Եւ ես կը հաւատամ որ անոնք որոնք գիտա-

կից են, ու միտքով պարկեշտ, ուղիղ հասկացողութեամբ միշտ կը գործածեն եւ պիտի գործածեն ազգային եկեղեցի բացառութեամբ:

Մէկ պարբերութեամբ եթէ թոյլ տրուի ինձ անդրադառնալ, պիտի ըսեմ որ Հայ Եկեղեցին ազգային եկեղեցի է այն իմաստով որ իր պաշտօնն է հայ հոգիները փրկել: Հայ Եկեղեցին մէկ պիտաւոր պաշտօն ունի միայն: Այլ է՝ հոգիներով զբաղել: Առաջին հերթին՝ հայ հոգիներով, հայ հոգիներու փրկութեամբ զբաղել: Երբ Հայ Եկեղեցին կը յաջողի անհատ հայ հոգիները փրկել, այլ անհատ հայ հոգիներէն ուրիշ բան դուրս պիտի չգայ, բայց միայն հայութեան հոգին իւրացնող, հայութեան պատմութեան մաս կազմող, հայ մշակոյթին հետաքրքրութիւնը ունեցող, հայ լեզուին, արուեստին եւ բոլոր գեղեցկութիւններուն խանդավառութիւնը ունեցող անհատներ: Իւրաքանչիւրն իր ճամբով: Իւրաքանչիւրը իր բաժակին չափովն ու ձեւով՝ հոգիի նոյն աղբիւրէն ըմպելով: Մինչեւ իսկ անոնք որոնք այսպէս ըսենք կրօնական հետաքրքրութիւն չունին, շատ դիւրաւ պէտք է խոնարհին այն պաշտօնին եւ գործին առջեւ որ Հայ Եկեղեցին կը կատարէ, եւ պէտք է կատարէ, իբրեւ հոգեւոր հաստատութիւն:

Ապրիլեան Եղեռնի հարուածը զոր մեր ժողովուրդը կրեց, միւրաւորած է Հայու Հոգին իր գոյութեան զանազան մարզերուն մէջ, եւ հետեւաբար վնասած է Հայ Ազգի Փիզիքական եւ հոգեւոր իրականութեան, հոգեւոր մշակոյթին: Թշնամին Հայ անհատներուն հոգեկան հետաքրքրութիւններուն եւ խարխսին տուած է իր ուժգին հարուածը: Այս իմաստով Հայ Եկեղեցին իր կորուստը ունեցած է: Եւ ատոր հետեւանքները, 1915-1965, մենք կը քաշենք տակաւին, թէ կրօնական եւ թէ հայրենասիրական տուժանքներն զիտուած:

Նախ քան մանրամասնութեանց մտնելս, ըստ կարգադրութեան, Հայ տաճարներու նկարներ ցոյց պիտի տրուին պաստառի վրայ: Նաեւ, իբրեւ արտայայտութիւն այն տրտմութեան, այն զգացումներուն զորս հայ մը կ'ունենայ մտածելով իր եկեղեցիին, իր հոգեւոր ժառանգութեան մասին, եւ կը տրտմի՝ անոր փայլքը եւ ներքին կենսունակութիւնը կարծես կորսուած տեսնելուն, երկու քերթուածներ կան որոնք կ'ուզեմ կարդալ:

Այդ քերթուածներէն մէկը «ՄԱՅՐԱՎԱՆՔԻ ԶԱՆԳԱԿ» վերնագիրը ունի:

Մայրավանքի հին գանգակ, ահա քու ձայնըդ նորէն
Կը փըշրբի հոգւոյս դէմ, խոր բեկումով, ծանրօրէն.
Եւ ան այնպէս է հեռու, անհրաւէ՛ր, վիրաւոր,
Նըման հատնող օրերուս, ուր չի բացուիր յոյս մը նոր...:

Մայրավանքի գանգակ հին, հոգիիս մէջ ի՛նչ փառքե՛ր
Դուն երգեցիր, ի՛նչ հրճուա՛նք, հպարտութի՛ւնն իմ ցեղին,

Երբ ժողովուրդ մը լըման՝ ծնծղայ-ծնծղայ կը հնչէ՛ր՝
Կամարներով, ջահերով, հասակներով արփային...:

Հիմա, գիտնա՛ս, հի՛ն գանգակ՝ անարձագանգ հրրաւէր,
Զայնէդ ամէն մէկ կաթիլ՝ տրտմութիւններ փակելէն
Հեռու-մօտիկ անցեալիդ բաւիղներուն ընդմէջէն,
Կու գայ թաղուիլ սա ներկայ հոգիներուն մէջ աւեր...:

Ըսէ՛, ըսէ՛, դարձրեն՞ս պիտի նորէն ինծի դուն
Հին ֆազրութիւնն իմ սրտին... կարօտ այնքան որ ունի:
Ու մանաւանդ դարձրեն՞ս պիտի հըպարտ իմ հոգւոյն
Ինչ որ երէկն էր՝ շըֆե՛զ, յաւերժադէ՛մ, կորովի՛...:

Մայրավանքի գանգա՛կ հին, գիտնա՛ս, ինչպէ՛ս կը կոտտայ
Սի՛րտըս՝ ձայնիդ դէմ հիմա...:

ՆՈՃԻ

Վանքի բակին, մեկուսի, նոցի մըն է անիկա.
Երիտասարդ ու տժգոյն, ըսես դեռ նոր արեղայ.
Մինչ ուրիշներ՝ քիչ անդին, բացուած ծիծա՛ղ՝ գորշ ու լայն,
Պարա՛րտ՝ բոլորքը իրենց, հոգի՛ն տըւած միշտ բերան...:

Հպարտ՝ խորն իր մեծութեան, արեւին հետ ու ցուրտին
Քիչ-քիչ հասակ ան կու տայ վանքի շուփին մէջ՝ դեղի՛ն:
Զայն կը դիտեմ ես յաճախ, ու կ'ըմբռնեմ ալ կարծես.
- Կապո՛յտ, անձրե՛ւ, ֆազրութի՛ւն, գիշեր, թախիծ, սէ՛ր այնպէս:

Հովին խողանքը լոյսե՛ր երբոր թափէ վերերէն,
Գիշերին մէջ, մեզմ ու խոր երգեր գայն մերթ կը ցօզեն...:
Յա՛ւ մը թափուն թէ ազօթ՛ք՝ փաթթեր մարմինն են անոր...:

Մինչ շուրջն իրեն մո՛ւթ ծառեր գլուխ կը ճօճեն դառնօրօր,
Վանքի բակին, մեկուսի, ըսես դեռ նոր արեղայ,
Յաւերժութիւնը գրկած, լուռ, երազին ան կ'երթայ...:

*Արդար կը գտնեմ որ մասնաւոր դասախօսութիւն մը կազմա-
կերպուէր Հայոց. Առաքելական Եկեղեցւոյ կորուստի մասին, մաս-
նաւորաբար շեշտելու համար այն անմարդկայնութիւնը զոր թըշ-
նամին երեւան բերաւ, եւ շեշտելու համար թշնամիին դիւային
ծրագիրը որ էր ամբողջ ազգ մը ոչնչացնել ոչ միայն Փիղիբապէս,
այլ նաեւ իր ամբողջ մշակոյթով:*

*Դահճապետ Թալէաթ Փաշան ամէնէն աւելի վտանգաւոր
կը նկատէր հայ հոգեւորականութիւնը: Իր ստորադասներուն
կը պարտադրէր ամենադաժան միջոցներով ոչնչացնել հոգեւոր-*

ականութիւնը: Եւ Հալէպի Նահանգապետին տրուած ծածկագիրը հրամանագրի մը մէջ կ'ըսէ. «Չնայած այն բանին որ ամէնէն տուաջ անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայ հոգեւորականութիւնը, մեզ տեղեկութիւն է հասեր որ առանձին հոգեւոր անձեր զրկուած են կասկածելի վայրեր, ինչպէս Սուրիա եւ Երուսաղէմ: Նման զիջումներ աններելի զանցառութիւններ են: Աքսորը անոնց համար պէտք է նշանակէ միայն ոչնչացում: Խորհուրդ կու տամ ատոր համաձայն գործել:»

Իսկ Իթթիհատին համար, պատերազմը յարմարագոյն առիթն էր որպէսզի նաեւ հայ հոգեւոր հեղինակութիւնը ջնջէր: Եւ Պատրիարքարանի հեղինակութիւնը կը բեկանուի 1916 Յուլիս 19-ին լոյս տեսած որոշումնագրով մը, որով յուժուած կը հուշակուէր 1863ի Ազգային Սահմանադրութիւնը: Ի՞նչ կարիք կար հոգեւոր կեդրոններու: Մէկը՝ Պոլիս, մէկը՝ Երուսաղէմ, եւ Կաթողիկոսութիւն մըն ալ Կիլիկիոյ մէջ: Այս բոլոր հաստատութիւնները նոյն որոշմանագրով կը վերածուէին հոգեւոր միակ իշխանութեան մը, կեդրոնացած Սահակ Կաթողիկոսի անձին մէջ, եւ ողջ մնացած քանի մը հոգեւորականներէ բաղկացած Սինոդ մըն ալ անոր կողքին:

ՇԷՆՔ ՈՒ ԿԱԼՈՒԱԾ

Եթէ սկսինք մանրամասնել կորուստները Հայ Եկեղեցւոյ, կրնանք սկսիլ շէնքերէն եւ կալուածներէն: Եւ եթէ մտածենք որ Հայաստան աշխարհի բռնագրաւուած հոգերուն ամէն մէկ գիւղին մէջ եկեղեցի մը գոյութիւն ունէր, եւ իւրաքանչիւրին հետ նուազագոյն մէկ հոգեւորական, եւ այդ եկեղեցին ինքզինքը կը կառավարէր նիւթապէս ժողովուրդին նուէրներով կամ հարուստ մարդոց նուիրած կալուածներով, այն ատեն մօտաւոր պատկերը կ'ունենանք այն կորուստին, այն հսկայ կորուստին, որ Հայ եկեղեցիինը եղաւ իբրեւ շէնք ու կալուած:

ՍՐԲԱՏԵՂԻՆԵՐ

Կորուստի երկրորդ երես մըն ալ՝ սրբատեղիները, եկեղեցիները եւ վանքերը:

Թիւ մը ներկայացուած է պատմաբաններու կողմէ: Երկու հազար եւ յիսուն վանքեր եւ եկեղեցիներ կործանած ու քանդուած են: Եւ կորսնցուցած ենք նաեւ այն սրբատեղիները որոնք մեր ժողովուրդին համար մասնաւոր նշանակութիւն ունէին, հաւատքի աղբիւր էին: Մշոյ Սուրբ Կարապետը, Կեսարիոյ Սուրբ Կարապետը, Սեբաստիոյ մէջ Ս. Նշան Վանքը, Աղբակի մէջ Թաղէոս Առաքեալի Դամբանը, Նարեկայ վանքը, Վարազայ վանքը, եւ

Կոմիտաս Վարդապետ

1867-1915-1935

Պրիգոր Ապուղամբենցի եկեղեցին, ձ դար

Ախթամարի վանքը , 915-921

ուրիշ սրբատեղիներ, որոնք նուիրական վայրեր էին Հայ ժողովուրդի համար:

ՀԱՅ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Կորուստի աւելի կոտտացող ցաւ մը մեր արուեստներէն կու գայ: Հայ Եկեղեցին երբ իր տաճարները կը կորսնցնէ, հարուածը կ'իջնէ իր արուեստի գլուխ գործոցներուն:

Քանի մը յուսանկարները որոնք ցոյց տրուեցան պաստառի վրայ, շատ քիչ գաղափար կրնան տալ մեր ցաւին խորութեան մասին:

Սիրարգի Տէր Ներսէսեանի ուսումնասիրութիւնը եղող գեղատիպ այս գիրքը՝ Ախթամար, յուսանկարներու բաժին մը ունի: Մանրամասնութեամբ ներկայացուած է ամէն մէկ կողմը եւ պատր այդ տաճարին: Հրաշալիքներու հաւաքածոյ: Քանդակներու խօսուն ցուցահանդէս: Սուրբ Գիրքէն առնուած շարայար պատմութիւններ, անձեր ու դէպքեր, Աղամ եւ Եւայէն սկսեալ, քանդակուած են տաճարին արտաքին պատերուն վրայ, պսակղօտիի պէս զայն գեղազարդելով, եւ կարծես առնական կորովի ու յաւերժական շնորհի ակօսներու մէջէն զայն կենսաւորելով, ճորայնելով: Եւ ասիկա Հայ հոգիի արտայայտութիւնն է: Հայ ճարտարապետութեան գեղեցկութիւնն ու գլուխ գործոցն է, բազմաթիւ ուրիշ աւերակներու շարքին: Հազարաւոր նման հրաշալիքներ վկաններն ու կոտտանքն են Հայ Եկեղեցիի ցաւին:

Ասոնք վկաններն են ոչ միայն Հայ ճարտարապետութեան, այլ նաեւ Հայ քանդակագործութեան:

ՀԱՅ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Կ'ըսուի թէ Հայ ժողովուրդը մասնայատուկ կերպով Հայ քանդակագործութեան արուեստը չէ մշակած: Քանդակագործութիւնը ուրիշ ժողովուրդներու մէջ, Յոյներու եւ Հռովմայեցւոյ մօտ մասնաւորաբար, զարգացած է իրրեւ առանձին արուեստ: Քանդակագործները անպայման ճարտարապետներ չէին: Եւ ոչ այ՝ ճարտարապետները անպայման քանդակագործ: Եւ սակայն Հայ ճարտարապետը, որ ասիթ չէ ունեցած, ըսենք, մասնաւոր կերպով եւ առանձնապէս քանդակագործութեան արուեստը մըշակելու, բայց ինք իր մէջ զգացած է խլրտումը այդ շնորհին ու տաղանդին, զայն իրագործած է, ահաւասիկ, եկեղեցիին պատերուն վրայ: Մասնաւորաբար պատերուն արտաքին երեսին վրայ: Եւ այս՝ թէ՛ աշխարհիկ րնկերային մօթիֆներ գործածելով, եւ թէ՛ կրօնական խորհրդանշական զարդարանքներ օգտագործելով:

Եւ ահա ամէն մէկ տաճար արտայայտութիւնը կը դառնայ

մէկ կողմէ Հայ ճարտարապետութեան, միւս կողմէ Հայ քանդակագործութեան: Այդ քանդակագործութիւնը կը կոչենք որմնաքանդակ: Նաեւ ունինք իաչքարեր, գերեզմաններու վրայ դրուած դամբարաններ, որոնք հրաշալիքներ են, նրբաճաշակ արուեստագէտներու հոգին ցոլացնող:

Անցեալ ամիս երբ Ս. էջմիածին կը գտնուէի, առիթ ունեցայ Երեւանէն Կիրովական երթալու: Առտուան ժամը ութին ճամբայ ելանք եւ յետ միջօրէի ժամը չորսին հազիւ հասանք Կիրովական, որ ինքնաշարժով չորս ժամուան ճանապարհ է միայն:

Ճանապարհին վրայ, առաջին գիւղաքաղաքը երբ մտանք, Աշտարակ, կարելի չէր չնմարել Կաթողիկէն Հայ Տաճարին: Ու չէի կրնար չկանգնիլ, չմօտենալ ու չնայիլ:

Հազիւ երկու մղոն անդին, որ պզտիկ գիւղ մըն է, ուրիշ դեղեցկութիւն մը, ուրիշ եկեղեցի մը:

Եւ այսպէս չորս-հինգ հատ գեղեցիկ, տոկուն ու քարեղէն աղօթքներու վայելքէն յետոյ երբ ետ նայեցայ, անոնք կարծես կամար կամար իրարու աչք կը նետէին, երկնքի աղեղին դիմաց: Եւ Արարատէն եկող հովին ու ամպին միշտ դարձած:

Մինչեւ Կիրովական տասնմէկ այսպիսի կոթողներու հուրը սրտիդ, եւ կառոյցին շնորհը աչքիդ շղարչ ըրած կ'անցնիս խոհուն, ինքզինքիդ ըսելով, «Ինչ գեղեցկութիւն, Աստուած իմ, ինչ շուք ու շնորհ»: Անոնցմէ ոմանք իրենց աւերակ վիճակին մէջ իսկ յուզիչ ու հրապուրիչ:

Ու մտածել որ Հայը ուր որ իր բնակութիւնն է հաստատել, այնտեղ կանգներ է ու կառուցեր կոթողը իր հոգիի ու մտքի սլաքներուն:

Հազարներով այսպիսի կառոյցներ Արեւելեան եւ Արեւմուտեան Հայաստանի լեռներն ու ձորերը վերածած են «խաչքարերու սուրբ աշխարհի»:

ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Արուեստի մարզին մէջ ուրիշ կորուստ մը մեր մանրանկարչութիւնն է: Մեզմէ անոնք որոնք բախտաւորութիւնը ունեցած են ձեռագիր մանրանկարներ տեսնելու, զանոնք աչքով լափելու, անոնք աւելի պիտի զգան թէ ինչ աչքի լոյս եւ ինչ հոգի դրուած են մինչեւ իսկ լուսանցքներուն մէջ՝ ձեռքով ընդօրինակուած այդ գիրքերուն, որոնց փոքրիկ ծաւալը դաշտ է զարդանկար ստեղծագործութեանց:

Ու գաղտնիքը, որ հարիւրաւոր տարիներ անցնելէ յետոյ անոնք տակաւին թարմ կ'երեւան, այսօր պաստառին դրուած ներկի ու գոյնի նման, հազիւ թէ կրնանք բացատրել: Գծագրողները, որոնք գրիչ կը կոչուէին, թերեւս իրենք միայն գիտէին:

Մանրանկարչութեան այս կորուստը, Հայ ազգին համար ան-

Ս. Բարբաղիմեոս վանքը

Աճիկ Մայր Տաճարը , 980

կասկած որ աւելի մեծ կորուստ է: Երբ զայն բաղդատենք եւրոպական ժողովուրդներու մանրանկարչութեանց հետ, մերինը թէ՛ իր պատմականութեամբ արժէքաւոր եւ թէ՛ իր արտայայտչութեամբ աւելի եզակի կը մնայ:

Մանրանկարչութեան հետ, ուրեմն, ունեցած ենք կորուստը հազարաւոր ձեռագիրներու:

Զեզմէ անոնք որոնք առիթ ունեցան «Էջմիածին» ամսագրի Ապրիլեան Եղեռնի նուիրուած բացառիկ թիւը տեսնելու, եւ կարգացին Մելիք Օհանջանեանի յօդուածը, զգացին թէ ինչ ըսել է դուրգուրալ թանկագին ժառանգի մը վրայ: Պերլինի մէջ, ձեռագիրներու մասնագէտի մը մարդ մը կը ներկայանայ չորս հինգ հայերէն ձեռագիրներով, որպէս զի մասնագէտը գումարով մը գնահատէ զանոնք, քանի որ գնող վաճառականը մասնագէտին շրկած էր զինք:

Գերմանացի մասնագէտը կը նայի ձեռագիրներուն եւ մարդուն, եւ կ'ըսէ. «Դուն Հայ ես եւ կ'ուզես այս ձեռագիրները ծախել»: Ինչո՞ւ: Այս թանկագին ժառանգը պէտք է տունիդ մէջ պահես եւ զաւակէ զաւակ փոխանցես:» Մարդը կ'ըսէ. «Ես Հայ չեմ, ես Թուրք եմ:» Ու կը պատմէ թէ ինչպէս Վանի կողմերը Վանք մը կողոպտած ժամանակ բազմաթիւ նման գիրքեր այրելէ յետոյ, այդ քանի մը գիրքերն ալ ինք հետը վերցուցեր տարեր է: Եւ հիմա, իր ընտանիքին համար Եւրոպայէն նուէրներ կ'ուզէ գնել զանոնք ծախելով:

Մասնագէտը՝ զայրացած, լուտանքներ կը թափէ աւազակին դիտուն, ձեռագիրները առնելով եւ զայն իր տունէն վոնտելով, որովհետեւ «այս ձեռագիրները Հայ ժողովուրդին կը պատկանին. եւ հայուն իրաւունքն է ասոնց տէր ըլլալ:» Ու զանոնք կը փոխանցէ Վիեննա՝ Միխիթարեան Մատենադարանին:

Ահա թէ ինչո՞ւ, անոնք որոնք բախտաւորութիւնն ունեցած են ձեռք դպցնելու կամ աչքով նայելու դարերէն եկող մանրանկար արուեստի այս նմոյշներուն, աւելի խորունկ կրնան զգալ այրուցքը մոխիրներուն, հազարաւոր նման ձեռագիրներու հրկիզումէն մնացորդ:

ՀԱՅ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

Արուեստի մարզին մէջ ունեցած իր կորուստներէն զատ, Հայ Եկեղեցին ունեցաւ նաեւ հոգեւորականներու կորուստ: Հայ Հովիւներու կորուստ: Չորս հազար հոգեւորականներ զոհ գացած են սպանդին: Տակաւին չհաշուելով Հայ Կաթողիկ եւ Հայ Բողոքական համայնքներուն տուած զոհերը: Հօտ ու հովիւ միասին նկատի առնուած, Հայ Եկեղեցին ունեցած է երկու միլիոն հայորդիներու կորուստ, իրենց չորս հազար հոգեւոր մշակներով:

Իսկ մահացումի կերպե՞րը: Ահաւոր ու անմարդկային պատմութիւններ են անոնք, քաղաքակիրթ մարդկութիւնը խարանոյ:

Անոնք որոնք գնդակահարուած են, թերեւս ամենէն երջանիկները զգացած են իրենք գիրենք: Իսկ անոնք որոնց մորթը հանուած է, որոնց եղունգները քաշուած են ու մատները կտրատուած, եւ անասելի կերպով անդամահատուած՝ նախ քան մահանալը, այդ ալ ուրիշ զարհուրանք:

Սոսրով Եպիսկոպոս Բեհրիկեան մը, Կեսարիոյ Առաջնորդ, 1914ին էջմիածինէն դարձին, 101 տարուան բանտարկութեան կը դատապարտուի որովհետեւ թշնամի երկրէ մը կու գար եւ թշնամի կ'ամբաստանուի Հայրենիքին: Չայն կը սպաննեն դէպի Տիգրանակերտ ճամբուն վրայ, ձեռքերը կապած եւ ոչխարի պէս մորթելով:

Մկրտիչ Վրդ. Ջղլատեան մը, 1915 Մայիսին, Տիգրանակերտի մէջ, նախատինքով կը պտտցնեն փողոցներէն, եւ մզկիթի բակին մէջ կը տանին, կառավարութեան տունին դիմաց, եւ վրան քարիւղ թափելով կ'այրեն:

Վարդան Մ. Վրդ. Յակոբեան մը, Մուշի Ս. Կարապետ Վանքին Վանահայրը, բոպիկ ոտքերով կը տարագրեն եւ նաւթով կ'այրեն:

ՀԱՅ ԴՊՐԱՆՈՑՆԵՐ

Հոգեւորականներու այս կորուստէն զատ, Հայ Եկեղեցին ունեցած է կորուստը լոյսի կեդրոն, գիտութեան կեդրոն իր դպրոցներուն, իր դպրանոցներուն:

Արմաշու Դպրեվանքը այն կեդրոնն էր ուր պիտի ուսանէին ու մեծանային ապագայ Հայ հոգեւորականները: Այս դպրեվանքը որ 1889ին Սորէն Աշրգեան Պատրիարքին օրով հիմնուած էր և Օրմանեան Մաղաքիա Եպիսկոպոսը իրեն առաջին վանահայրը ունեցած էր, 25 տարիներու ընթացքին (1889–1914) 34 վեղարուոր հոգեւորականներ ընծայած էր ազգին: Եւ անոնցմէ շատերը առաջնորդներ էին, վանահայրեր էին, գաւառներուն և ծխական եկեղեցիներուն մէջ: Անոնք եւս տարագրութեան ճամբան բռնած, իրենց հօտին հետ դէպի սպանդ տարուեցան եւ միասին նահատակուեցան:

Դպրանոցներու հետ կործանեցան ու փակուեցան ուսումի և քաղաքակրթութեան «լուսոյ վառարան», «տաճար հրաշագործ, վսեմ ձուլարան» բոլոր դպրոցներն ու վարժարանները:

Թշնամին հետեւաբար, դպրոցներու այս կորուստը պատճառելով, տեսակ մը խորխորատ, անդունդ բացաւ 1914ի սերունդին եւ անկէ յետոյ գալիք Հայ հոգեւորականութեան միջեւ: Անջրպետ մը՝ անկամուրջ երկու սերունդներու միջեւ: Որովհետեւ, Երուսաղէմը, որ 1921 թուականէն սկսեալ իր ժառանգաւորաց վարժարանի միջոցաւ կերպով մը շարունակողը դարձաւ Արմաշու Դպրեվանքին, երկու հոգեւորականներ միայն կրցաւ տալ մինչեւ 1930 թուականը: Անբաւարար՝ կամրջելու համար 1915էն մինչեւ

1930 բացուած անդունդը, եւ օղակելու համար հոգեւոր դասու-
շարայար շղթան: Ասիկա կը նշանակէ նաեւ անդունդ մը ժողո-
վուրդին, հօտին եւ հովիւին միջեւ, անոնց հոգեւոր կեանքին եւ
անոնց հոգեւոր սնունդին մատակարարման տեսակէտէն:

ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դպրանոցներու կորուստը բնականաբար կը նշանակէ նաեւ
կորուստ Հայ Հոգեւոր գրականութեան:

Հայ հոգեւորականը, այն որ մտաւորական շնորհներ ունի,
նոյն ատեն հայ հոգեւոր գրականութեան սպասաւորն է: Եւ 1915ի
այդ ջարդը անուղղակիօրէն կասու՞մն էր, դադար առնելն էր հայ
հոգեւոր գրականութեան եւ մշակոյթին:

Մեծագոյն կորուստը սակայն, որ կրնամ մատնանշել Հայ
Եկեղեցիին համար, մէկ անուն մըն է – Կոմիտաս Վարդապետ:
Բոլոր շէնքերը կարելի է թերեւս նորէն կառուցանել, բոլոր կոր-
սրած հոգեւորականներու տեղ թերեւս կարելի է նորեր ապահո-
վել, բոլոր կործանած դպրոցներու փոխարէն թերեւս աւելի գե-
ղեցիկները եւ աւելի լաւերը կարելի է կանգնել, բայց Կոմիտաս
մը կարելի չէ շինել: Կոմիտաս մը չի պատրաստուիր: Կարելի չէ
ապապրել: Ան միայն կը ծնի: Եւ ան կը ծնի դարերու խորքերէն:
Հայ Եկեղեցին իր երաժշտութեան գեղեցկութիւնը կը վերագտնէր
այս հանճարին միջոցաւ: Մէկ հանճար, որ ով գիտէ քանի դարեր
անդամ մը միայն երեւան կու գայ: Այդ մէկ հանճարին խորտա-
կումը բաւ է որ անարգութեան սիւնին գամէ անմարդկային որեւէ
մէկ արարք, բայց մանաւանդ ահաւոր մէկ ծրագիր՝ ամբողջ ժո-
ղովուրդ մը անճիտելու:

Եւ այս բոլորը, այս բոլոր կորուստները, այսպէս ըսենք՝
չէնքի եւ անհատի, կը դառնան կորուստը ամբողջ ժողովուրդի
մը:

Երբոր ժողովուրդ մը կը մնայ անհովիւ, կը նշանակէ որ այդ
ժողովուրդը կը մնայ զրկուած իր հոգեւոր առաջնորդէն, նաեւ
անգէտ ու անուս, եւ անիրազեկ իր հոգեւոր կարիքներուն: Ուս-
ման պակասը ժողովուրդին մէջ հետեւաբար պատճառ կը դառ-
նայ հետաքրքրութեան պակասին: Ի վերջոյ, շատ բնական բան
է, մենք սիրով կ'երթանք այն տեղերը ուր գիտենք թէ ինչ կրնանք
ակնկալել, ուրկէ գիտենք թէ ինչ կրնանք ստանալ: Անծանօթ
տեղ մը միշտ վախով եւ վարանքով կ'երթանք: Ժողովուրդ մը որ
իր հոգեւոր գրականութեան ծանօթ է, իր հոգեւոր երաժշտու-
թեան ծանօթ է, իր աւանդութիւններուն ծանօթ է, եւ գիտէ աղ-
բիւրը իր հաւատքին, այդ ժողովուրդը ուրախութեամբ կը լեցնէ
իր եկեղեցիները: Եւ եթէ ուսումնական տեսակէտէն մեր անուս
մամիկները որոնք գրել կարդալ անգամ չեն գիտեր, եկեղեցիէն
սակայն դուրս չեն ելլեր, պատճառը այն է որ իրենք շատ լաւ գի-

տեն, գոց գիտեն, ոչ միայն աղօթքներն ու երգերը, բայց մանա-
ւանդ հոգին՝ այդ բառերուն ու ձայներուն մէջէն արտայայտ-
ւած: Մինչեւ իսկ այն բառերուն՝ որոնք թերեւս միտքով անհա-
սանելի եւ դժուարըմբռնելի են:

Այս պատճառով, թշնամիին տուած կորուստը Հայ եկեղե-
ցիին անհարկ է. ան ամբողջ ժողովուրդ մը գլուխը դէպի եզերքը
հոգեւոր կորստեան անդունդին: Ողջմնացորդներն անգամ կտրեց,
խորթացուց իրենց հոգեւոր մօրմէն: Եւ քանի որ հովիւին պակաս-
ւոր կայ, հետեւաբար եւ մտերմութեան պակասը կայ, խօսակցու-
թեան պակասը կայ: Երբ ծխական մը իր հովիւին երեսը չի տես-
ներ, երբ ծխական մը իր հովիւին հետ խօսակցութեան չի նստիր,
անիկա հազիւ թէ յիշէ իր պատկանիլը աւելի մեծ ընտանիքի մը,
հազիւ թէ յիշէ աշխնչ փողոցին վրայ գտնուող եկեղեցի-չէնքը՝
ուր մտադրէ երթալ: Ընդհակառակն, սովորական բացատրու-
թեամբ մը պիտի ըսէ, «Ի՞նչ պիտի ընեմ հոն երթամ, անհոգի
ճամբայ կտրեմ: Երթամ այնտեղ ի՞նչ պիտի ընեմ: Արդէն հետա-
քըրքրութիւն չունիմ: Եւ քանի որ ծանօթ չունիմ, ինչո՞ւ եր-
թամ»:

Շատ յատկանշական են այս արտայայտութիւնները, իրրեւ
դիտողութիւններ եւ դիտաւորութիւններ:

Կը յիշեմ թէ հովուական պաշտօնիս բերումով հանդիպած
եմ «Ծանօթ չունեցող» հայ տղոց եւ աղջիկներու: Որոնք կը վա-
րանին, կ'ամչնան իրենց բնական քաղաքին հայ եկեղեցին երթա-
լու, որովհետեւ օտարական կը զգան իրենք զիրենք: Մեղադրան-
քի մեծ բաժին մը կ'երթայ անշուշտ անոնց ծնողներուն անտար-
բերութեան, տկարութեան: Եւ վարանոտ այդ հայերուն առաջին
ապաւէնը հովիւին մտերմութիւնն է: Այդ պատճառաւ, անոնց
կու տայի առաջին ժամադրութիւնը եկեղեցւոյ սրահին մէջ հան-
դիպելու, այնպիսի իրիկուն մը երբ ենթակային տարիքին եւ հե-
տաքրքրութեան համաձայն եկեղեցական կազմակերպութիւն մը
հաւաքոյթ պիտի ունենար: Եւ բնականաբար հովիւին յաջորդ
գործը պիտի ըլլար պատրաստել միւս անդամները, որպէսզի,
«Ծանօթ չունեցող» հայը երբ գար իրեն ծանօթ եղող հովիւր տես-
նելու, կարենային զայն իրենց մէջ առնել եւ իրենցմէ մէկը ընել:

Այս մտերմութեան, խօսակցութեան պակասը հովիւին եւ իր
ծխականին՝ հօտին միջեւ, զգալի ու կարեւոր կորուստներէն մէկն
է: Տարիներով, տարիներով հայ եկեղեցականի երես չտեսնող
հայեր կան այսօր, Ամբերիկայի մէջ: Պարագան տարբեր չէ հաւա-
նաբար ուրիշ երկիրներու համար եւս:

Ի՞նչպէս Հայ եկեղեցին պիտի կարենայ իր պաշտօնը կատա-
րել, եթէ ոչ՝ հովիւներով միայն: Հովիւներ՝ որոնք բաւարար ուժ
ունենան երթալու հօտին ամէն մէկ անդամին, որ իրենց
չըջանակին մէջ կը գտնուի: Հովիւներ՝ որոնք առաջնորդող եւ
գլուխ ըլլան անհատ հոգիներու միախառնումէն յառաջ եկած
բարդ ու գործարանաւոր մարմինին, հօտին ու համայնքին:

ՀԱՅՑ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԿՈՉՈՒՄԸ

Այս բոլոր վնասները թշնամին տուաւ: Իր գործն էր ատիկա: Եւ թերեւս իր գործը լաւ ըրաւ: Հարցը այն է թէ մե՛նք ինչ կ'ընենք: Մենք ի՛նչ պէտք է ընենք:

Հայաստանեայց եկեղեցին եթէ Հայ ազգին մէջ գործող եկեղեցին է, ինչ որ է եւ աւելին է, ուրեմն Հայց. եկեղեցին պարտականութիւն ունի այսօր ապրող չորս միլիոն հայերը փրկելու: Հայց. եկեղեցին պարտականութիւն ունի չորս միլիոն հայ անհատները առանձին առանձին գտնելու, տեսնելու եւ փրկելու: Առանձին առանձին: Այս է եկեղեցիին պաշտօնը եւ գործը: Եկեղեցիին անմիջական նպատակը կազմակերպութիւններ մէջտեղ բերել չէ: Եկեղեցիին գերագոյն նպատակը կազմակերպութիւններու միջոցաւ ձեռնարկներ տալ չէ: Այդ բոլորը Եկեղեցւոյ բուն նպատակին իրագործման ճամբուն վրայ միջոցներ են: Եւ թերեւս տնհրաժեշտ միջոցներ:

Եկեղեցիին կոչումն է նախ անհատական, անձնական փրկութիւն ապահովել մարդուն: Մնացեալը հետեւանքն ու արդիւնքն են այս նպատակին իրագործման: Եւ հետեւաբար՝ կը կառուցուին տաճարներ, ճարտարապետական կոթողներ, կը մշակուի գրականութիւն, կը ստեղծագործուին հոգեզմայլ երգեր ու երաժշտութիւն, կը կազմակերպուին ուսումնարաններ ու դպրոցներ, կը համակարգուին եկեղեցւոյ մարմինին մէջ գործող միաւորներ, կազմակերպութիւններ, իշխանութիւններ իրենց իրաւասութեան սահմաններով:

Չորս միլիոն հայերու համար նուազագոյն չորս հազար հայ հոգեւորականներու պէտք ունինք այսօր, եթէ ամէն մէկ հոգեւորական կարենայ հազար հայ անհատներու մտերմութիւնը շահիլ, անոնց հետ խօսակցութեան նստիլ: Մինչդեռ այսօր հազիւ թէ չորս հարիւր հոգեւորականներ կարենանք համրել ամբողջ աշխարհի մէջ:

Չորս հարիւր հայ հոգեւորականներով կարելի չէ աշխարհի չորս ծագերուն ցրուած չորս միլիոն հայերու փրկութիւնը ապահովել:

Անոր համար, այսօր, երկու միլիոն նահատակներու յիսնամեակին առիթով եթէ մենք իրապէս մտահոգութիւն ունինք, եթէ իսկապէս ազգասէր ենք, եթէ իրապէս եկեղեցասէր ենք, պէտք է մտածենք մեր ընելիքին մասին, աւելի քան մեր ողբի ճամբով մեր խօսելիքին մասին: Որովհետեւ, առանց հակասութեան մէջ բռնուելու մտավախութեան, գիտենք թէ Հայց. Եկեղեցւոյ գործին դաշտը չորս միլիոն հայերը չեն միայն:

Ներկայ աշխարհի մէջ չես կրնար կղզիացած ապրիլ: Չես կրնար դուն քեզի համար միայն, դուն քեզի հետ միայն ապրիլ: Պարտաւոր ես դուռդ բաց պահել: Պարտաւոր ես շփման մէջ գալ ոչ-հայ հաւաքականութեանց հետ: Թէ՛ քրիստոնեայ եւ թէ՛ ոչ-

քրիստոնեայ մարդերու հետ: Եւ հետեւաբար ընդհանրական քրիստոնէական եկեղեցիներու կեանքին ու շարժումներուն մէջ պիտի պարտաւորուի մաս առնել Հայ Եկեղեցին: Բայց իրողութիւն է որ կը վարանինք մաս առնելու, որովհետեւ նախ մենք պատրաստ չենք: Կարիքը ունինք պատրաստուած եկեղեցականներու, հոգեւոր եւ իմացական շնորհներով ճոխացած մշակներու, որոնք կարենան իրենց պատեանէն դուրս ելլել եւ դէմ յանդիման կանգնիլ թէ՛ ոչ-հայ քրիստոնեայ եղբայրներու հետ եւ թէ՛ «աշխարհի որդիներուն» հետ, իրրեւ առաքեալներ Քրիստոսի պատգամին:

Այս վարանումը մեզ միշտ ետ կը պահէ: Մեզ մեր պատեանին մէջ քաշուիլ կը ստիպէ: Եւ պատեան ունեցող կենդանի մը իր պատեանին չափով միայն կը մեծնայ:

Հայց. Եկեղեցին հիմնուած է հաւատքի այնպիսի վէմի մը վրայ զոր պիտի չկարենան «դրունք դժոխոց» յաղթահարել: Ասոր վկայ է իր պատմութիւնը: Պատմութիւն մը՝ «վասն Քրիստոսի, վասն Հայրենեաց» հերոսներով եւ հերոսութիւններով վկայագրուած:

Հայց. Եկեղեցին այնպիսի արմատներ ունի հոգիներու խորութեանց մէջ թափանցած, որ այդ արմատներէն ընծիւղուած ծառը կարող է իր թելերը տարածել ի սփիւռս աշխարհի ցրուած իր բոլոր գաւակները փրկելու: Կարող է բարձրանալ բարձրուղէչ մինչեւ երկինք, դէպի ուր տանող «գաղտնի ճամբայ մը ունի»:

Մենք շատ անգամ կը խօսինք մեր անցեալի փառքերէն: Պէտք է զգոյշ ըլլանք որ անցեալի փառքը չկարծրանայ իրրեւ կեղեւ՝ մեր մարմնին աճումը կասեցնող: Կենսալիր էակներու աճումին օրէնքը անժխտելի է: Ուստի մեր անցեալին փառքերը պէտք է գործածենք մեր ապագայ աճումը ապահովելու համար միայն:

Այս բոլոր հաւաքոյթները, հանդիպումները, ճառախօսութիւնները, իմաստ կ'ունենան երբոր ծառայեն այսպիսի իրաւ, իրական, անմիջական նպատակներ իրագործելու:

Վերջացնելու համար, դարձեալ պիտի ուզեմ երկու քերթըւածներ կարդալ: Անոնք Հայց. Եկեղեցւոյ կորուստներուն աւաղումին դիմաց թերեւս յոյս եւ անձկութեամբ լեցուն ակնկալութիւն կ'արտայայտեն: Անոնցմէ մէկը նուիրուած է Նանսէնին, Նորվեկիացի այն նաւորդին, որուն անունով բազմաթիւ հայեր անցագիր ունեցած են: Նանսենեան անցագիրով տարագիր հայեր ազատագրուեր են երկրէ երկիր: Եւ այս օտարականը հայ ազգը ճանչցաւ ու սիրեց, եւ անոր սիրոյն՝ ունեցաւ քաջութիւնը դիմելու Միացեալ Ազգերու Ժողովին, այդ ազգին բեկորները փրկանաւորելու համար: Հաստատեց դրութիւն մը որ պետութիւն մըն է պետութեանց մէջ, քանի որ ոչ մէկ ուրիշ պետութիւն կը համարձակէր իր անունով անցագիր տալ հայերուն:

Քերթուածներէն մէկը կարելի է վերնագրել՝ «Վանքի Բակին»:

Վանքի բակին, մեկուսի, դեռ կը սպասէ անհկա-
նօճի մըն էր՝ զուսպ, տժգոյն, ըսես դեռ նոր արեղայ,
Ծրք կ'երագէր, կ'ազօթէր, անձրեւին հետ ու լուսնին,
Որ լեմա՛ր բակն համերգով... : Սի՛րտն իր կ'ուզէր տալ նոճին :
Վանքի բակին, մեկուսի, դեռ կը սպասէ համերգին :

Քովն իր՝ ուրիշ նոճիներ խանձե՛ր, կըքե՛ր, շըլմորե՛ր .
Իրենց գլխուն անխընայ կըրակ թափեր՝ չար հովեր .
Ու վանքին հին երգերուն լուսնացօղ մեղրն փեթակէն
կը վատնուի, կը չորնայ... նոճին սեւ-լոյս է հագեր .
Քովն իր՝ ուրիշ նոճիներ, ողբի կոչնակ կը թակեն :

Ըսես դեռ նոր արեղայ, նոճի մըն էր պարմանի,
Ու կեանքն իմաստ, խորհուրդ, համ կարծես կ'առնէր շէն-մահէն
Որ իրն էր հոն, ժպտուն-աչք վանքի սուրբերը ամէն
Բացխփէին երբ խունկէն, շարականէն, ազօթէն .
Կեանքը իմաստ, խորհուրդ, համ կ'առնէր կարծես մահէն շէն :

Ու կ'ազօթէ տակաւին, ըսես դեռ նոր արեղայ,
Որ շունչ մը նոր, շունչ մը հին, նոճիներուն վրայ տեղայ,
Որ բակն ամբողջ ծածկըւի վերընձիւզուած նոճերով,
Միւռոնացօղ զանգակէն որ սարսըռան հոգեխոռով,
'ւ սնունց ճակտին Աստուծոյ մատն յաւերժօրէն որ դողայ... :

Ն Ա Ն Ս Է Ն

Նա՛նսէն, եկայ բնավայրիդ ես ուխտաւոր ու ճամբորդ,
Հոգիիս մէջ հազար աչքեր, օրհնող ձեռքեր իմ ազգին
Ջաւակներուն, որոնք ջուրի փոխան արին ըմպեցին,
Որոնց նետերն՝ ըսփիւռֆ-նժդեհ, հայրենիքին են կարօտ :

Գիշերն իջեր էր կանաչին, պարտեզներուն ու տունին,
Ուր տֆնեցաւ միտքըդ բեզուն, մարմինըդ ժիր, մեծ նաւորդ :
Մուքը ի՛նչ փոյթ . ազգիս համաշ ազատարար մ'էիր դուն .
Դուն Աստուծոյ հըրաշքն էիր – պետութեանց մէջ պետութիւն :

Քո՛ւ անունով հայրն իմ արի, մայրն իմ բարի, իմ ազգին
Սովալըլուկ զակըններուն հետ բիրաւոր ֆալեցին
Արեան ճամբէն դէպի օտար բայց հիւրընկալ կայք ու տուն... :

Հոգիիս մէջ ամբողջ սարսուռն իմ նահատակ ֆոյրերուն,
Եկայ անունց արնաբրախտ սրտին յոյգով բախելու
Թակը դուռիդ, եւ ըսելու թէ՛ կ'ապրի՛նք դեռ... : Եւ հըլ՛մ'ւ՛

Մեզ կրճանող, առհաւական, լուսացնցուղ ձայներուն,
Հայերս այցի գանգ պիտի քեզ, եւ քեզ քունիդ մէջ արթն'ւն
Պիտի պահեմք, անմահութեան ովկեաններու գերք նաւորդ:

Նա'նսէն, ցեղիս մութ շքերթին լոյս-էջն ես դուն կեանսալորդ:

ՅՐԷՏՐՈՑ ՆԱՆՍԷՆ

Յրէտրոֆ Նանսէն ծնած է 1861 Հոկտ. 10ին Նորվեկիոյ մէջ: Մեծ սովորա-
նոսազէտ եւ բեւեռախոյզ, ան 1888ին հետախուզեց հարաւային Կրէճիանտը,
իսկ 1898էն 1896 հիւսիսային բեւեր: Իր գլուխ գործոցն է «Գիշերուան Սա-
ռոյցին մէջ» աշխատութիւնը: 1922ին ան ստացաւ Նոպելեան Պատգամութեան
Մրցանակը:

«Նանսէն մեծ էր որպէս բեւեռախոյզ, աւելի մեծ էր որպէս գիտնական,
ալ աւելի մեծ էր որպէս մարդ» ըսած է նշանաւոր ճամբորդ ու երկրաբան Գ.
Սվերդրուպը:

Որպէս մարդասէր Նանսէն զօրավիզ եղաւ բոլոր ժողովուրդներու դըժ-
բախտներուն եւ մասնաւորաբար հայերուն: 1915ին թրքական ոճրապարտ ցե-
ղասպանութենէն կոտորուած մէկուկէս միլիոն հայ գոհներուն յայտնաբերու-
թենէն ետք, Նանսէն լծուեցաւ, թրքական ջարդերէն եւ աքսորի ճամբաներէն
վերապրած ու իրենց հայրենիքէն բռնի վտարուած ու Եւրոպայի ափերը հա-
սած թրքահայերու օգնութեան գործին: Ան իր սեփական միջոցներով աշխա-
տեցաւ Եւրոպայի հասարակական կարծիքը սիրաշահիլ ի նպաստ հայերուն,
որոնց ճնշման տակ, Ազգերու Դաշնակցութիւնը ստիպուեցաւ «զբաղիլ» հայ
գաղթականներու վիճակով: Եւ 1925ին, այդ հարցը ուսումնասիրելու համար
Նանսէն մասնաւոր յանձնախումբով մը գնաց Հայաստան: Վերադարձին, ան
Ազգերու Դաշնակցութեան յայտարարեց՝ «Միակ վայրը, ուր ներկայիս կա-
րելի է տեղաւորել ընչազուրկ հայ գաղթականները Խորհրդային Հայաստանն
է»:

«Նանսէնեան անցագիր» անունով, «անհայրենիք» ժողովուրդներուն հա-
մար, միջազգային արժէք ունեցող փաստաթուղթ մը հիմնուեցաւ զոր տա-
կաւին փիւռքի շատ մը հայեր կը կրեն որպէս ինքնութեան թուղթ:

1927ին Նանսէն հրատարակեց «Հայաստան եւ Մերձաւոր Արեւելք» գիր-
քը: 1928ին ան շրջագայեց ամբողջ Ամերիկան, զանազան դասախօսութիւններ
տալով եւ հանգանակութիւններ ընելով ի նպաստ հայերուն: Ան խորապէս ու-
սումնասիրեց հայոց պատմութիւնը, հայոց կրած տառապանքները եւ ամբող-
ջութեամբ սրտակից դարձաւ անոնց վիշտերուն:

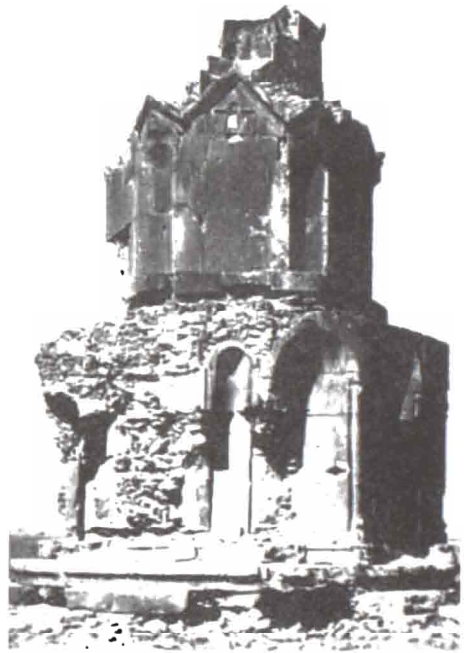
Նանսէն իրապէս հայասէր էր եւ մնաց մինչեւ իր կեանքին վերջ ու աշ-
խատեցաւ հայ ժողովուրդին համար:

Նանսէն վախճանեցաւ 1930ին: Անոր անունը յաւէտ անթառամ պիտի մը-
նայ հայ ժողովուրդի սրտին մէջ:

ՀՈՎԻԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կավկասեան պատերազմների յայտնի պատմագիր գեներալ Պոտոն, մանրամասն խօսելով հին Հայաստանի եւ հայերի մասին, կանգ է առնում Անիի վրայ, որ ամենից գեղեցիկ կերպով է ներկայացնում Հայաստանը: Հիացած նկարագրելով այդ յիշատակարանի գեղեցկութիւնները, գիւտութեամբ գրողն է պատմում Անիի պարիսպներից դուրս գտնուող Չորան-ֆիլիսէի յեղեղը:

«Անիի ծաղկած ժամանակները սպրում էր սարերում մի ազգատ հովիւ, որ միայն տարին մի անգամ, Քրիստոսի Յարութեան օրը, գալիս էր քաղաք աղօթելու եւ Աստուծոյ տաճարի մէջ մտնելու: Ծերացաւ անապասական հովիւր, եւ յոգնած ոտները վատ էին ծառայում նրան: Լի Ջատիկ երեկոյ նա սովորականի պէս հանապարհուեց դէպի փառահեղ Անին եւ ամբողջ գիշերը գնում էր յեռնային խաւ կածաններով: Քարնառային գիշերը մութ էր, յեռնային կածանները շուտ-շուտ իջնում էին անդունդների վրայ: Բազմաթիւ դեռեր, սրունք այս անգամ հեռացել էին Անիից, կպան ծերուկին եւ աշխատում էին յոյլ չտալ, որ նա հասնէ առաւօտեան ժամասացութեան սկզբին: Կամ քաղաք էին գցում նրա ոտների տակ, կամ դուրս էին բերում նրան հանապարհից եւ հրում էին դէպի մի որեւիցէ անդունդ: Իր ամէն մի քայլը գոռով խլելով, անապատականը քաղաք եկաւ ուշ, երբ եկեղեցիներում արդէն երգել էին «Քրիստոս յարեաւ»: Բոլոր եկեղեցիները, սրունք յատակից մինչեւ գմբէթները ողողում էին նրա գնդի եւ կանթեղների յոյսերով, արդէն յեփ-լեցուն էին մարդկանցով: Անապատականը ա՛յս եկեղեցին ուզեց ներս խցկրել, ա՛յն եկեղեցին ուզեց մտնել, փորձեց միւսը, երրորդը, տասներորդը – ոչ մի տեղ ճանապարհ չեն տալիս նրան, ամէն տեղ սարսափելի նեղումներ են, իսկ ծերունին այնքան սուտ չունի, որ ամբողջ դէտուղէն հրէ, գոռով անցնէ ճիւղի համար:

Գնաց Աստուծոյ բոլոր տաճարները եւ ամէն տեղ՝ իզուր: Նա չլսեց գատկական արեւազալի ժամերգութիւնը, մտն, ինչպէս ուխտել էր, չվառեց: Իսկ Աստուծոյ մի բան խոստանալ ապագայում – արդէն մեղք է, չգիտես թէ ինչ կը բերէ վաղուայ օրը: Սաստիկ տրտման ծերունին, կանգնած է ճանապարհների մէջտեղ եւ լաց է լինում: Ժողովուրդը դուրս է քափում եկեղեցիներից: Որք կառնով է գնում, որք ձիով, մեծամասնութիւնը ոտով է, երիտասարդները ոսկեթել բանուածով շորեր ունեն, սիրուն աղջիկները դիպակ են հագել եւ վզնոցներ ունեն: Ամէնքը տեսնում են ազգատ հովիւին, տեսնում են նրա քրճերը, սպիտակ մագերի, արտասուկները – եւ անցնում են: Արտասուկները, ալիքները, քրճերը ոչ մի սիրտ չարթեցին: Գալիս է, վերջապէս, եպիսկոպոսը իր եկեղեցականներով եւ տես-

նելով ողբացող ծերունուն, հարցնում է նրան ֆազցրութեամբ. «Ինչո՞ւ ես լալիս, ծերունկ, այս ուրախ առաօտեանն»: Պատասխանում է ծերունին. «Դառն օրերի եմ հասել, հայր. ժողովուրդը չթողեց ինձ մտնել Աստծոյ եկեղեցին»: Գաւազանը շարժելով, սասց հոգեւոր հայրը. «Ծերունիներին պէտք է ծուլութեամբ չվերկենալ գիշերային ֆնարանից եւ երիտասարդներից առաջ շտապել տաճարը ազօթելու»: Եւ ազազակեց ծերունին. «Ես բոլորովին չեմ ծուլացել, հայր. ամբողջ գիշերը շարժերի հետ էի կրում եւ ռստվ ճանապարհ էի կտրում: Բայց վայ ինձ, անապատական ծերունուն, նուազել վերջացել է առիւծի մկանունքներին պնդութիւնը եւ եղնիկի ռստների արագավազութիւնը: Իսկ ժողովուրդը այժմ շատ խստասիրտ է դարձել, եւ նորարոգոջ պատահիների մէջ այլեւս խնամք չկայ դէպի անկարող ծերունիները: Թող նրանք ազօթեն իրանց եկեղեցիներում, իսկ դու, տէր, շինիր ինձ, ազգատ ծերունուս համար առանձին եկեղեցի»: Հոգեւոր տէրը բարեհոգութեամբ ժպտաց եւ մտից կակուղ խօսքով սասց. «Ո՛վ մարդ, շատ ու շատ ոսկի եւ արծաթ դրամներով եմ կառուցում տաճարները մեծ Անի ֆազաբում. քո քրձերով եւ քո արտասուքներով պիտի քեզ համար առանձին եկեղեցի շինեմ»: Մինչեւ գետինը գլուխ տուեց ծերունին եւ սասց. «Բարի սասցիր, հայր. բայց կայ քուրձ ոսկու տակ եւ կայ ոսկի քրձի տակ: Առաօտեան, նախֆան քուրուկը երեք անգամ կը քնդայ, մեծ արժէքաւոր հարստութիւն կը գայ քեզ մօտ ազգատիկ կողովի մէջ. վայրի ցիւրի մէջքի վրայ: Վերցրու այն հարստութիւնը, տէր,

եւ ազգատ ծերունուս համար եկեղեցի շինիր:

Ասաց եւ հեռացաւ սարերը:

Որքան փայլումն աստղեր կան կապոյտ երկնում, այնքան սուր պղնձի ձայներ առաօտեան ազնկեցին լուսաբացի հանգրստութիւնը փառաւոր Անի ֆազաբում: Թըմբուկի երրորդ հարուածի հետ եպիսկոպոսը իջնում է սպիտակ մարմարեայ պալատի բարձր պատշգամբից եւ տեսնում է մի ցիւր, որ ցուր է խում շատրուանի մօտ: Ցիւրի մէջքի վրայ մի հին կողով կայ, նման այն կողովներին, որոնց մէջ մտաբացկանները դնում են այն հացը, որ տալիս են նրանց Բրիտտոսի սէրին: Այն կողովի մէջ ծանր հարստութիւն կայ. երեք պատանիներ հագին կարողացան վերցնել նրան ցիւրի մէջքից: Բարեպաշտ եպիսկոպոսը սուր ցուր սրակեց ոսկու վրայ, արտասանելով այսպիսի խօսքեր. «Եթէ դու անաբուր ուժից ես, հող ու մոխիր դարձիր»: Հարստութիւնը ոչ հող դարձաւ, ոչ մոխիր: Այն ժամանակ նա ճարտարապետներ կանչեց Բիզանդիայից եւ մի հոյակապ տաճար կանգնեցրեց: Չէ մեռնում ժողովրդի մէջ ազգատ հովի. այդ հարուստ տաճարը շինողի յիշատակը, եւ այդ տաճարը Չորան-Քիլիսէ է անուանում մինչեւ այսօր»:

Չորան-Քիլիսէն դիմացաւ Անիի երկրաշարժին, եւ այդէն Մեհմեմէթ Երկրորդի մուրճը կտտրել է նրա կլոր եւ գեղեցիկ գմբէթը:

«ԱՆԻ». ԼԷՍ

(Տպարարութիւններ, Յիշատակներ, Անգաձն ու Մնացածը: 1963 Նոյեան, 32 57-63:)

ՆԱՀԱՏԱԿ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ա. ՀԱՏԻՏԵԱՆ

1. Խոսրով եպիսկոպոս Բեհրիկյան (1869—1915)

Խոսրով եպիսկոպոս Բեհրիկյան

Ավագանի անունով Խաչատուր, բնիկ զարեցի Արմաշի զպրեզիանքի ավագ սերնդի ներկայացուցիչ և առաջին շրջանի (1889—1895) յոթներեն մին («Խոհճք և խոսք», էջ 442):

Օրմանյանի աշակերտ և արմաշական առաջին նահատակներից մեկը:

1895 թվականին կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում և 1897 թվականին ստանում է ժայրագույն վարդապետի աստիճան: Վարդապետական իր ավարտաճառի նյութն է եղել «Գրիգոր Տաթևացու կյանքն ու մատենագրական վաստակը»:

Խոսրովը առաջիններից մեկն էր, որ Օրմանյանի հանձնարարությամբ կանչվում է գավառներում առաջնորդական պատասխանատու պաշտոնի նախ Տրապիզոն 4 տարի (1897—1901), ապա Մուշ (1901—1903) և Խարբերդ (1904—1908):

Սահմանադրության հռչակումից հետո (1908), «կուսակցական գրգռմանց հետևաբով», թողնում է Խարբերդի առաջնորդությունը, մասնավոր հսկողության տակ բերվում է Կոստանդնուպոլիս, ուր զբաղվում է քարոզչությամբ:

1911 թվականին մահանում է Կեսարիայի առաջնորդ Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանը (1887—1911):

1912 թվականին Խոսրով ժայրագույն վարդապետը ընտրվում է Կեսարիայի թեմի առաջնորդ, «ուր իր նախորդին՝ Տրդատ եպիսկոպոսին՝ գործը պահպանելու ու զայն շքանդելու համար ամեն ջանք ըրավ» (Ա. Ալպույաճյան, «Պատմություն հայ Կեսարիո», Ա, Կահիրե, 1937 թ., էջ 958):

1914 թվականին, էջմիածնում, Գևորգ Ե կաթողիկոսից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Կեսարիայի թեմի վրա:

էջմիածնից վերադարձին ամբաստանվում է, «իր բն թշնամի երկրն զրգություն բերած ըլլա» («Խոհճ և Խոսք», էջ 443): 101 տարվա բանտարկության է դատապարտվում և դեպի Դիարբեքիր ճանապարհի վրա, Բոզանթի (Ծղեսիայի մոտերը), թուրք ոստիկան ուղեկիցների կողմից սպանվում է: «Հակառակ նահատակ սրբազանին աղերսանաց, որ ճակտին ուղղյալ զնդակով մը մահացնեն զինքը, ձեռքերը կապ կպառկեցնեն յաթաղանին տակ, ոչխարի պես մորթելով» (Քեոդիկ, «Հայ եկեղեցականության Գողթ. թան», անտիպ, տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, նույն տեղում, էջ 958):

Օրմանյան սրբազան իր նահատակ աշակերտին քնութագրում է հետևյալ բառերով. «Քոստրովի նկարագիրը՝ հանդարտ և խոհական վարչականությունն է եղած» («Խոհճ և Խոսք», էջ 443):

Կեսարիայի թեմից նահատակվող հոգևորականներն էին հետևյալները.

Տ. Աշոտ ֆահանա Երկաթյան (1854—1915), նշանավոր մանկավարժ և բազմավաստակ դաստիարակ:

Տ. Արիստակես ֆահանա Քեմուրյան (1875—1915), ուսուցիչ, մանկավարժ:

Տ. Ղևոնդ ֆահանա Կիմիչյան (1859—1915), ուսուցիչ, մտավորական, Կախված: (Ա. Ալպոյաճյան, նույն տեղում, էջ 1211):

Տ. Հովհաննես վարդապետ, Քոմարզայի վանքի վանահայր:

2. Սմբատ եպիսկոպոս Սաստեթյան (1871—1915)

Արմաշի դպրեվանքի առաջին շրջանի սաներից, աշակերտ Օրմանյանի: Ավագանի անունով Գրիգոր, բնիկ աղաբազարցի:

1895 թվականին կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում և 1897 թվականին ստանում է ծայրագույն վարդապետի աստիճան: Սմբատի ավարտաճառի թեման եղել է «Ներսես լամբրոնացու կյանքը և մատենագրական վաստակը»:

Սաստեթյանը նույնպես դպրեվանքի անդրանիկ վեղարավորներից մեկն էր, առաջնորդական պաշտոնով զավառ մեկնած 1897 թվականին, նախ Նիկողոզիս, ապա Շաքին-Գարահիսար և հուսկ ուրեմն Կարին 1908—1915 թվականներին, հաջորդելով Զավեն եպիսկոպոս Տեր Ծղիայանին (1898—1907):

Օրմանյան ևս իր առաջին առաջնորդական պաշտոնավարությունը կատարում է Կարինի Քհնում, 1880—1887 թվականներին:

Սմբատ եպիսկոպոս Սաստեթյան

«Կարն ազգային կյանք՝ իր եկեղեցական, կրթական, տնտեսական, շինարարական, վանքերու մատակարարման բաժիններով, հասցուցած էին թվապես նախանձելի վիճակի մը (1908—1914 թվականներուն), անոր տաղով պետական մեքենայի մը պատկերը և տարողությունը: Վերջիցի այս կետին էր, որ վրա կհասներ առաջին համաշխարհային պատերազմը և անոր հետ 1915 թվի հայկական սարսափները և տեղահանությունը, որուն զլիսավոր զոհերը պիտի դառնային Կարինը և իր հայությունը, ենթարկվելով անասանելի շարշարաքներու և զանգվածային կոտորածներու:

Իր ժողովուրդի բախտին պիտի ենթարկվեր նաև իր արժանավոր հովիվն՝ Սմբատ եպիսկոպոս՝ իր քահանայական դասին հետ նահատակվելով Ծղեկայի մոտերը («Հուշամատյան Բարձր Հայքի», տե՛ս Ղազար Զարբգ, «Կարինապատում», Բեյրութ, 1957, էջ 160):

Սաստեթյան սրբազանի հետ միասին նահատակված քահանաներն էին.

Տ. Ներսես ավագ ֆահանա Վահանյան, առաջնորդական փոխանորդ, Օրմանյանի ձեռնասուն, ձեռնադրված 1892 թվականին:

Տ. Մակար ֆահանա Պեխազյան, Օրմանյանի ձեռնասուն և օժակից Տ. Ներսեսի:

Տ. Հմայակ Բանանա Մաւրադիանյան, Տ. Զարեհ Բանանա Շյուշյան, Տ. Զարմայր Բանանա Գեորգյան, Տ. Հուսիկ Բանանա Գավազյան (նույն տեղում, էջ 130):

«Մմբատի նկարագիրն է քաղցր և համեզ գործունեություն, պարտքեն ու պահանջեն ուշին թերի ըթղլով» («Եռոհք և խոսք», էջ 444):

3. Մկրտիչ վարդապետ Ջղլատյան (18...—1915)

Ավագանի անունով Հովհան, բնիկ դատավանցի, արմաշական, քահանայից լսարանից, Օրմանյանի աշակերտ:

1898 թվականին Կոստանդնուպոլսում, Սկյուդարի Ս. Կարապետ եկեղեցում, քահանա է ձեռնադրվում Օրմանյանից՝ Տրապիզոնի վիճակի վրա, «չպրեմվանքցվոց քահանայության դիմելը քաջայերելու դիտմամբ» («Եռոհք և խոսք», էջ 448):

Ջղլատյան նախ քահանայագործում է Սելանիկում, ուր դժբախտությունն է ունենում արկածով կորցնելու երեցկնոջն ու զավկին: Այնուհետև վեղար է ստանում և Օրմանյանի հրահանգով հովվում է Եթովպիայի հայ գաղութը: Ապա նշանակվում է Բալազետի թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնում:

Մկրտիչ վարդապետ Ջղլատյան

Զավեն պատրիարքի օրով կոչվում է Տիգրանակերտի վիճակի տեղապահության, ուր պաշտոնավարում է մինչև իր նահատակությունը՝ 1915 թվականի մայիս ամիսը:

«Մկրտիչ վարդապետի շրջաբանները սուսկալի էր, գլուխ-գործոց մը թուրք ճիվաղության: Այս կենդանի մարտիրոսը ենթարկվեցավ անլուր խայտառակ նախատինքներու, և այդ վիճակով Տիգրանակերտի փողոցները և շուկան ի ցույց մուսլիմաններու՝ թմրկահար շեյխերու և դերվիշներու առաջնորդությամբ պտտցվելի վերջ, կվերադարձնեն մզկիթին բակը կառավարության շրջանակին մեջ, և հոն կառավարական պաշտոնյաներու, իսլամ խոսն ամբոխին և շեյխերու ու թմրկահար դերվիշներու ներկայությամբ՝ վրան քարյուղ կթափեն և կենդանվուն կարբեն...» (Քովմասս Գ. Մկրտիչյան, «Տիգրանակերտի նահանգին շարոցը», Կահիրե, 1919, էջ 55—56):

Մկրտիչ վարդապետ Ջղլատյանի հետ նահատակվում են 9 քահանաներ և Առաքելոց վանքի վանահայր Վահան վարդապետը:

4. Տ. Սահակ Ժայրազուն վարդապետ Օղաբաշյան (1875—1915)

Արմաշի դպրեվանքի շորրորդ շրջանի (1896—1901) 10 վարդապետներից և Դուրյանի առաջին ձեռնասուներից մեկն է: Այս խմբի մեջ էին Մեհրոպ Նարոյան (ապագա պատրիարք), Երվանդ արքեպիսկոպոս Փերտահճյան, նահատակ Արտավազ վարդապետ, Կորյուն վարդապետ, Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Դուրյան, Գարեգին Խաչատրյան (Տրապիզոնի, ապագա պատրիարք), Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաթյան և Ծղիշե վարդապետ Խաչերյան:

Տասնյակի այս ձեռնադրությունը, «Արմաշի համար աննախընթաց... ընծայվելու են թիվին տեսակետովը, ոգևորիչ էր անոր համար ևս, որ ձեռնադրվածները ամենքն ալ իրենց կոչումին գիտակցությամբը զորացած խոստումնալից երիտասարդներ էին և կարևոր նպաստ մը կբերեին Հայ Եկեղեցու ծառայության նվիրական գործին» (Քորգոմ: արքեպիսկոպոս Գուշակեան, «Եղիշե պատրիարք Դուրյան», Երուսաղեմ, 1934, էջ 190):

Օղաբաշյանը ծնվել է 1875 թվականին Սեբաստիայում: Ավագանի անունն է Քերովքե: Վարդապետ է ձեռնադրվել 1901 թվականին:

Առաջնորդական պաշտոններ է վարել Սեբաստիայում, Սամսունում, Բրուսայում և Երզնկայում:

Օղաբաշյանն ամբաստանվել է որպես «մեծ յեղափոխական Բրուսայի վալիի կողմից և շշատ գեշ ներկայացված ներքին գործոց նախարարության առջև» (Կ. Գարիկ-

Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդարաշյան

յան, «Ծղեռնապատում», Բոստոն, 1924, էջ 46)։

Ինքնամատույց հանձնառու եղավ երթալ Բրուսային Ծրզնկա (որն առանց առաջնորդի էր մնացել), պատերազմի դժվարին ժամանակամիջոցին, այլ տեղը շհասավ և Շարին-Փարահիսարի կողմերը սպանվեցավ՝ («Խոհք և խոսք», էջ 449), 1914 թվականի դեկտեմբերի 19-ին։

«Փարահիսարի Աղվանիս հայ գյուղին մոտ, Չորան-թեքքեսի ըսված տեղը շեթաները (Սեբաստիայի հայտնի ոճրագործ Մուամմեր վալիի կարգադրությամբ) դարանակալ կսպասեն. կառքը (վարդապետի) կհասնի հող, գնդակները կսուրան. Տ. Սահակ վարդապետը և կառապանը Առաքել՝ կիլյան անկենդան, գնդակներու տարափին տակ։ Սեբաստիայի պատվական մեկ զավակը, եկեղեցական այնքան կարևոր դեմք մը, նույնիսկ պարտականության ճանապարհին վրա, քաղաքական այսքան բացարձակ եղեռնի մը, թուրք դավաճանության զոհը կըլլա։ Սեբաստահայը խոր սուգի ու սարսափի կմատնվի։ Այս կըլլա ընդհանուր զորաշարժեն հետք, սկիզբը և ազդանշանը հայաշինը թուրք փաղափակաճարքան» (Ծղեռնապատում, էջ 49)։

Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդարաշյանը «գազաբազան պաշտոններու համար արթուն և անձնդիր պաշտոնյա մըն էր» («Խոհք և խոսք», էջ 449)։

5. Արտավազ ծայրագույն վարդապետ Գալենդերյան (1876—1915)

Արմաշի շորրորդ շրջանի 10 վարդապետներից մին, օծակից նահատակ Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդարաշյանի։

Ծնվել է 1876 թվականին Բրուսայի Ծնիչե գյուղում։ Ավագանի անունն Ծփրեմ։ Զեռնադրվել է 1901 թվականին։

Շնորհալի, բանաստեղծական տաղանդով օժտված, թրթռուն հոգի և պայծառ իմացականություն։

Առաջնորդական պաշտոններ վարեց Քոգատ և ապա ընտրվեց առաջնորդ Ծղեսիայի, ուր ծավալեց վարչական, կրթական, քարոզչական բեղուն գործունեություն։

«Տարագրության ժամանակ եղեսացվոց ընդդիմության մասնակից սեպվեցավ և քաղաքին ընկճվելուն վրա, ինքն ալ դատվեցավ և սպանվեցավ։

Արտավազը վարչական խոհականության հետ, հատուկ հաջողականություն և գործու-

Արտավազ ծայրագույն վարդապետ Գալենդերյան

ներութիւն ուներ երգեցողութեան և երաժշտութեան մեջ» («Խոհք և խոսք», էջ 450)։

Ջգալուն, գեղապաշտ հոգի և որպէս քրնքուշ բանաստեղծ, Արտավազդ վարդապետի գրչին են պատկանում մի շարք բերթվածներ, որոնցից է «Վիրավոր տատարակը» (տե՛ս «Արմաշի դպրեմանքը», էջ 217), գեղեցիկ՝ իր մտահղացման և արտահայտչական ձևերի մեջ։

Ինքն էլ «անմեղով մի տատարակ», ընկավ թշնամու սրի առաջ, «եղբրերգելով ցավն ու կակիծն իր խորունկ»։

6. Պարզ Ժայռագույն վարդապետ Դանիելյան (1888—1915)

Արմաշի դպրեմանքի վեցերորդ շրջանի (1899—1905) շորս վարդապետներից՝ Պարգև, Շավարշ, Պսակ և Շահն, որոնց Դուրյան սրբազանը ձեռնադրեց 1905 թվականին Արմաշում, Զմյուռնիայից գալով։

Ավագանի անունով Հայկ, բնիկ կոստանդնուպոլսեցի (Խասգույն)։

1896 թվականի Կոստանդնուպոլսի հայկական կոտորածների ժամանակ որբանում է և

գերմանացիների կողմից տարվում է Գերմանիա սովորելու «Բայց կրոնափոխութեան շահականով Պատրիարքարան կղիմ են զինքը ետ բերել կուտամ և դպրեմանք կհղեմ»,— գրում է Օրմանյան («Խոհք և խոսք», էջ 452)։

1899—1905 թվականներին Հայկը սովորում է դպրեմանքում և 1905 թվականին ներկայացնելով իր վարդապետական ավարտաճառը՝ «Վարդապետք Հայաստանայց Եկեղեցվո», վարդապետ է ձեռնադրվում։

Օրմանյանի պատրիարքութեան օրով և նրա պաշտպանութեան ներքև Պարգև վարդապետը մեկնում է գավառ, նախ՝ Նիկոմիդիա և 1914 թվականին՝ Բուսա, ուր, իր եկեղեցանվեր գործունեութեան համար, ձերբակալվում է եղեռնից առաջ, բանտարկվում, դատվում և դատապարտվում է։ Նահատակվում է Դեր Զորի բանտում։ «Պարգևին չի պակսիր ոչ աշխատասիրութիւնը և ոչ հաջողականութիւնը» («Խոհք և խոսք», էջ 452)։

7. Պսակ Ժայռագույն վարդապետ Տեր-Նտրնեյան (1882—1915)

1905 թվականին Դուրյանի ձեռնադրած քառյակի Բենիամինը։

Ավագանի անունով Անուշավան, գուրգբելեցի։

Օրմանյան պատրիարքի ձեռքի տակ, Կոստանդնուպոլսում մի որոշ ժամանակ քարոզչական պաշտոններ կատարելուց հետո, ընտրվում է առաջնորդ Քղիի (1907—1912) և ապա Խարբերդի, ուր ծավալում է բեղուն առաջնորդական, քարոզչական գործունեություն։ Միաժամանակ զբաղվում է գրական, բանասիրական աշխատանքներով։

Բոլոր արմաշականները, Օրմանյանի և Դուրյանի հովանու տակ, գրական իրենց անդրանիկ փորձերը կատարել էին «Մասիս» կրոնական շաբաթաթերթում (1896) և Կոստանդնուպոլսի այլ պարբերականներում, ուր սույվում էին նաև նրանց հոդվածները։ Պսակ վարդապետի ավարտաճառն էր «Ս. Գրքի կանոնը Հայաստանայց Եկեղեցվո մեջ»։

Պսակ վարդապետ Քղիի իր առաջնորդութեան տարիներին զբաղվում է հատկապես Քղիի գավառաբարձր ուսումնասիրութեամբ։ Ահա թե ի՛նչ է գրում նա այս մասին.

«Խորձյան գավառ» անուն հինգ հատորներ բաղկացյալ ընդարձակ ձեռագիր աշխատության մը մեջ, զոր գրած եմ Քղի պաշտոնավարութեանս (907—912) շրջանին, ուսումնասիրած եմ գավառի դպրեմանքներուն պատմութիւնը, ուր հետաքրքրական երևույթ մը կպատկերացնեն։ Եվ կկարծեմ թե, մեր սիրելի դպրեմանքին քսանհինգամյակին առթիվ ամենեն հարմար, և ավուր պատշաճի

Պարզ Ժայռագույն վարդապետ Դանիելյան

Պսակ ծայրագույն վարդապետ Տեր-Նորենյան

նյութը կրնա կազմել ներկա աշխատություններ, քանի որ դպրեվանքներու «ծագումները» կշռափեն ան: Այս ուսումնասիրությունը ըրած ենք ձեռագիրներն քաղվածներով, անձնական պրպտումներով և վավերական փաստաթղթերու վրայեն: Ուսումնասիրությանս մեջ՝ համոզված ենք՝ թե Խորձենի վանքերու միաբանները համառ աշխատողներ եղած են: Վանական մոնոզոններ րնավ պարապ չեն մնացած, և եվրոպական վանքերու միաբաններու նման նվիրված են աշխատության, ոմանք՝ գրագրության, ոմանք՝ կոկոմի, տողաշարողի, կազմողի, գծագրողի, «ներկողի, ծաղկողի մասնագիտությամբ, և դիտած ենք, որ ձեռագիրներն առհասարակ լավագույն արտադրություններ են: Մասնագիտական այս պարապումները՝ անհատնում եռանդ և հարատև ոգի մը կհատկանշեն մեր վանականներու քով, որոնք աշխատության ճաշակն ունենին և անգործության չարիքներու ենթակա չէին ըլլար. պատիվ իրենց, փառք իրենց» («Արմաշի դպրեվանքը», էջ 264):

Պսակը նահատակվեց Խարբերդի ողջ ժողովրդի հետ: «Ճարագրությանց ատեն նա ալ քաղաքեն հանվեցավ և ճանապարհին սպաննրվեցավ, ժիր երիտասարդության հասակին

մեջ, երբ լավագույն ակնկալություններու իրավունք կրնծայեր» («Խոհք և խոսք», էջ 453):

8. Եավարշ ծայրագույն վարդապետ Սահակյան (1881—1915)

Արմաշական, Պսակ և Պարգև նահատակ վարդապետների օժակից, աշխարհական անունով Արշավիր, ծնվել է 1881 թվականին Եաբին-Փարահիսարում:

Վարդապետական ավարտաճանն էր «Հայ Եկեղեցիին հարաբերությունները մյուս եկեղեցիներուն հետ»:

Փոխ-առաջնորդական և առաջնորդական պաշտոններ վարեց Սեբաստիայում, Քորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանի ձեռքին տակ, ապա Եվդոկիայում, ուր և նահատակվեց:

«Խոհական և անխոնջ աշխատող մըն էր, ուր լավ ապագա կխոստանար («Խոհք և խոսք», էջ 452):

Եավարշ ծայրագույն վարդապետ Սահակյան

9. Սուրեն վարդապետ Գալեմյան (18...—1915)

Արմաշական, յոթերորդ շրջանի (1900—1908) երեք վարդապետներից՝ Սուրեն, Գեղամ, Վահրամ, որոնցից առաջին երկուսը՝ նահատակ:

Ավազանի անունով Պողոս, արաբկիրցի՝ Լարկավագ է ձեռնադրվել Օրմանյանից, իսկ արդապետ՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսովակիմյանից։

1915 թվականին Սուրենը Բաղեշի առաջորդն էր, ուր զոհ գնաց եղեռնին՝ իր ժողովրդի հետ։

«Գործունյա և աշխույժ բնավորությամբ, պազային համար լավ հույսեր կենթնշեր» «Խոհք և խոսք», էջ 453։

10. Գեղամ վարդապետ Թեվեբեյան (18...—1915)

Դասակից, օծակից և ճակատագրակից Խորեն վարդապետի։

Ավազանի անունով Խաչիկ, շաբինգարախարդի, առաջնորդ Բաղեշի, ուր նահատակվեց։ «Բնավորությամբ հեզ և մեղմ, այց գործով ժիր երիտասարդ էր Գեղամ և ուսալից ապագա կխոստանար» («Խոհք և խոսք», էջ 543)։

Գեղամ վարդապետ Թեվեբեյան

11. Համապասպ վարդապետ Եղիսեան (1864—1915)

Արմաշական, Դպրեվանք է ընդունվում «հառաջացյալ տարիք»-ում։ Նախկին ուսուցիչ, ավազանի անունով՝ Հակոբ, յոզղատցի։ 1910 թվականին վեղար է ստանում Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանից, Արմաշում։

Առաջնորդական պաշտոն է վարում Սամսոն-Ջանիկի վիճակում, ուր նահատակվում է։

Նահատակ արմաշականների մեջ պետք է հաշվել նաև նախկին Մաշտոց վարդապետ Փափազյանին, Մեհրուժան վարդապետ Աշխարունուն, որոնք նահատակվեցին որպես աշխարհական։

Արմաշականներից աքսորվեցին Զավեն պատրիարք, Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյան, Գարեգին Տրապիզոնցի, Գրիգորիս վարդապետ Պալաբյանը, Հմայակ վարդապետ Բաղդասարյանը և Մամբրե վարդապետ Սիրունյանը։

12. Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյան (1868—1914)

Կիրիկյան Աթոռի միաբան, Մնվել է 1868 թվականին Յարփուզում (Զեյթուն)։ Ավազանի անունով Գևորգ։ Աշակերտել է Սսի մայրավանքին և Սամաթիայի Սահակյան վարժարանին։

Որոշ ժամանակ Ադանայում ուսուցչությամբ զբաղվելուց հետո, 1890 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում Վհնայեռյան Մկրտիչ եպիսկոպոսից։

1890—1895 թվականներին առաջնորդական փոխանորդ Ալեքսանդրեոսի (Անտիոք)։

1896 թվականին ամբաստանվում է որպես Զեյթունի ապստամբության ղեկավարներից մին և բանտարկվում է Հալեպում ու ապա աքսորվում Դամասկոս։

Օրմանյան պատրիարքի երաշխավորությամբ բերվում է Կոստանդնուպոլիս, ուր մնում է 10 տարի և զբաղվում է քարոզչությամբ՝ միշտ հակողության տակ։

1907 թվականին, Սահակ Բ Խապայան կաթողիկոսի երաշխավորությամբ, վերադառնում է Սիս։ Ադանայի կոտորածից հետո (1909) բանտարկվում է՝ Հաջրնի ինքնապաշտպանության պարագլուխներից մեկը լինելու մեղադրանքով։

1910 թվականին Ադանայում է, մինչև 1914 թվականը, երբ ընտրվում է Յոզղատի առաջնորդական փոխանորդ։ 1911 թվականին եպիսկոպոս է ձեռնադրվում։

Դանիելյան սրբազան Կոստանդնուպոլիս գտնված միջոցին հրատարակում է երկու քա-

րողագրութիւն՝ «Կյանքն առանց հավատքի», ժողովրդական քարոզներ, Ա, Վիեննա, 1903 թ., և «Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու», Կոստանդնուպոլիս, 1912 թ.:

Նահատակ հոգևորականի գրական ծածկանունն էր «Սասակն վարդապետ»:

«Կյանքիդ բոլոր շրջաններուն մեջ շարշարանքը միայն ճանչցար, միշտ կալանակալայ և արգելափակ» («Շուշարձան», էջ 64):

13. Հակոբ-Աշոտ եպիսկոպոս Փափապյան (1847—1914)

Կոստանդնուպոլսեցի: Ծնվել է 1847 թվականին: Վարել է մի շարք քարոզչական և առաջնորդական պաշտոններ Կոստանդնուպոլսում և գավառներում: «Տառապանքի տակ վախճանած է Իզմիրի զինվորական բանտը, Կիրիկիո աղետի մասին մատուցած իր տեղեկագրին մեկ պատճենին իր թուղթերուն մեջնն գտնված ըլլալուն համար» («Շուշարձան», էջ 81):

14. Խորեն եպիսկոպոս Դիմաքսյան (1864—1914)

Ծնվել է 1864 թվականին Կյուրիիում: Կիրիկյան Աթոռի միաբան: Վարդապետ է ձեռնադրվել 1892 թվականին: Եղել է առաջնորդ Կյուրիի: Նահատակվել է բանտում:

15. Եպիկ եպիսկոպոս Գալբաքյան (1864—1915)

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1860 թվականին: Ուսանող Կալաթա Սերայի լիսեին և ժշկական «Միրքի» վարժարանին: Արմաշական վարդապետ՝ 1886 թվականին, եպիսկոպոս 1912-ին: Մինչև 1915 թվականը առաջնորդ Բալուի, ուր նահատակվում է:

16. Գևորգ ծայրագույն վարդապետ Թուրյան (Պշաքճյան) (1872—1915)

Ծնվել է 1872 թվականին Ռոտոսթոյում: Սաղիմական և այնուհետև ուսուցիչ Զորլուի ազգային վարժարանում: 1897 թվականին ԱՄՆ-ում հետևում է աստվածաբանական դասընթացներին: 1911 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում և Արմաշի դպրեվան-քում դասավանդում է աստվածաբանություն և փիլիսոփայություն: 1912 թվականին ընտրվում է առաջնորդական տեղապահ Տրապիզոնի:

Տարագրության ճանապարհից Կոստանդնուպոլիս հեռագրում է. «Կարին պատերազմական առյուծ կտանին զիս», և այնուհետև ոչ մի լուր նրանից (նույն տեղում, էջ 83):

17. Վարդան ծայրագույն վարդապետ Հակոբյան (1846—1914)

Սասունցի, Ահարոն գյուղից, միաբան Մուշի Ս. Կարապետ վանքի:

1880 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում և ստանձնում է Կենճի նորակազմ վիճակի առաջնորդական տեղապահի պաշտոնը, ուր ծավալում է կրթական գույքի գործունեություն, ինչպես նաև Սիլվան, Ֆարսիսի գյուղերում:

1893—1894 թվականներին, Սասունի կոտորածների առթիվ, թուրքական խժոճությունների մասին ֆրանսերեն լեզվով տեղեկագիր է ներկայացնում ուսու և անգլիացի հյուպատոսներից կազմված քննիչ հանձնաժողովին:

1893—1899 թվականներին կառավարում է Մուշի թեմը և ծավալում է շինարարական մեծ գործունեություն, և այնուհետև, մինչև իր նահատակության թվականը, վարում է Մուշի Ս. Կարապետ վանքի վանահայրությունը:

Մուշի հայության տեղահանության օրերին, նրան ևս «շատ մը երեկելիներու հետ բուկոտն դուրս կհանեն Մուշեն և Ալի Զոնան գյուղի մեջ կայրեն նավթով» (նույն տեղում, էջ 84):

18. Անանիա ծայրագույն վարդապետ Հապարապետյան (1861—1915)

Ծնվել է 1861 թվականին Սեբաստիայում (Գերենդե): Սաղիմական: Վարդապետ է ձեռնադրվում Շարոթյուն պատրիարք Վեհայետյանից 1892 թվականին և ծառայում է սուրբ տեղյաց մեջ:

Եղեռնի նախօրյակին ընտրվում է առաջնորդական տեղապահ Եղեսիայի և ապա առաջնորդ, մինչև 1907 թվականը:

Եղեռնը նրան գտնում է Բաբերդի առաջնորդական Աթոռի վրա և տանում:

Նահատակ հոգևորականներ են նաև հետևյալները.

19. Մելիսեղեկ վարդապետ Հովիվյան, առաջնորդ Երզնկայի և Կեմախի:

20. Գևորգ վարդապետ Նալբանդյան (1857—1915), միաբան Աղթամարի, առաջնորդական տեղապահ Սղերդի:

21. Համազասպ վարդապետ Վարդաեյան (1868—1915), միաբան Կոտուց անապատի, առաջնորդ Չմկաթագի սանչաթի:

22. Կորյուն վարդապետ Մապյան (1847—1915), միաբան Գլակա վանքի, տեղապահ Սղերդի և ապա Բասենի:

23. Կարապետ վարդապետ Հակոբյան, սաղիմական:

24. Երեմիա վարդապետ Լիֆորյան (1875—1915), սաղմակաճան, տեսուչ Բեյրութի:

25. Սահակ վարդապետ Սարգիսյան, սաղմակաճան, տեսուչ Բեյրութի:

26. Հովսեփ վարդապետ Սողոմոնյան (1860—1915):

27. Ներսես վարդապետ Մկրտչյան (1864—1915), միաբան Եվրոպայի Ս. Հովակիմ-Աննա վանքի, առաջնորդական փոխանորդ Եվրոպայի:

28. Աբգար վարդապետ Յոթենդրայրյան, առաջնորդական փոխանորդ:

29. Բարսեղ ծայրագույն վարդապետ Մանկրյան (1850—1915), սսական:

30. Սահակ վարդապետ Զուլֆյան, սսական:

31. Ներսես ծայրագույն վարդապետ Բարթոլիմեոսյան (1895—1915), հին արմաշական:

32. Հովհաննես վարդապետ Մավյան (1858—1915), հին արմաշական:

33. Օհան վարդապետ, Կյուվիլիսանեի վանքի վանահայր:

33—37. Մուշի Ս. Կարապետ վանքի միաբաններ Եղիշե վարդապետ Պալաունի, Կուփտաս վարդապետ Արծուրի, Եղիշե վարդապետ Կարապետյան, Ստեփանոս վարդապետ Բաղդասարյան, Կարապետ վարդապետ Լարիլյան:

Նահատակ հայ հոգևարականների մեջ մեծ թիվ էր կազմում նահատակ հայ քահանայությունը: Արևմտյան Հայաստանի ամեն գյուղուկներ իր ժամն ու քահանան ունեցան նահատակ վարդապետների, այնպես էլ նահատակ քահանաների լրիվ ու ամբողջական ցուցակը կազմել, նրանց բոլորի անուններն ու կենսագրություններն ունենալ անհնար է, նույնիսկ եղեռնից 50 տարի հետո: Ձեռքի տակ ենք ունեցել եղեռնին վերաբերյալ բոլոր հրատարակությունները, հուշերն ու նկարագրությունները և քաղել ենք հետևյալ մի շարք անունները միայն, մինչև նահատակ քահանաների թիվը հասնում է շուրջ 4 000-ի:

Տ. Հուսիկ ֆանանա Քաջունի (1851—1915), արարիկրցի, ազգային երեսփոխան. Տ. Վարդան ֆանանա Ասլանյան (1863—1915), բինկյանցի, ծանոթ մանկավարժ, հրապարակագիր, գործակից Քլկատինցուն Խարբերդում և ճակատագրակից բանտում. Տ. Եղիա ֆանանա Ղարիբջանյան, Սղեբոյի առաջնորդական տեղապահ: Տ. Մեսրոպ, Տ. Աշոտ, Տ. Արսեն ֆանանաներ: Տ. Տանատ ֆանանա Ընիսյան (Փղի), Տ. Սուրեն ֆանանա Մելքոնյան (Փղի): Աֆիոնի 5 քահանա հայրեր, անուններն անծանոթ: Տ. Մարտիրոս ֆանանա, Տ. Արիստակես ֆանանա Հարաբյունյան, Տ. Գարեգին ֆանանա Վեմյան, Տ. Արիստակես

ֆանանա Օձնեցի, կարնեցիներ, նահատակված առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սաստեթյանի հետ: Տ. Գրիգոր ֆանանա (Ղալթախի). Տ. Ներսես ֆանանա (Կաղզվան). Տ. Իրավափառ, Տ. Եփրեմ և Տ. Անդրեաս ֆանանաներ (Սեբաստիա): Տ. Մատթեոս ֆանանա Կոկոյան, Տ. Հովհաննես ֆանանա (Ակն), Տ. Սուփիաս և Տ. Աբրահամ: Տ. Մամբրե Թորիկյան (Մարզվան). Տ. Մեսրոպ, Տ. Շիղա, Տ. Հուսիկ (Տրապիզոն): Տ. Հարություն ֆանանա Տեր-Մելիֆոնյան (Այնթապ): Տ. Պետրոս ֆանանա Գասյան (Ակն): Տ. Խորեն ֆանանա (Քալու): Տ. Գասպար ֆանանա Ավետիսյան. Տ. Արտաշես ֆանանա Ավետիսյան (Ակն): Տ. Ներսես Տորյալյան (Իգմիր): Տ. Հովհաննես ֆանանա Քյոյունյան, Տ. Կարապետ ֆանանա Միսայան և որդին՝ Տ. Բարթոլ ֆանանա Միսայան (Պարտիզակ): Տ. Մատթեոս ֆանանա Կյունտյուրյան, Տ. Փիլիպոս ֆանանա Աբրահամյան, Տ. Ներսես ֆանանա Պալյան, Տ. Բառնաբաս ֆանանա Բարունյան և բազմաթիվ ուրիշներ:

Հայ կաթողիկե նահատակներ

Ապրիլյան եղեռնի օրերին, թշնամին հնձեց հայ ժողովրդի զավակներին, առանց հարանվանական տարբերության: Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու եպիսկոպոսների, վարդապետների, քահանաների և ժողովրդի արյունը եղբայրորեն խառնվեց հայ կաթողիկե նահատակ հոգևարականության և հավատացյալների արյան հետ:

«Մրրկալ բաժանուած» եղբայրները միացան արյան և նահատակության ճանապարհի վրա, «վասն Յիսուսի և վասն հայրենեաց» մղված ճակատամարտում:

Հստ հայ կաթողիկե աղբյուրների, Հայ Կաթողիկե Եկեղեցու և հասարակության կուրուստներն են եղել հետևյալները.

Եպիսկոպոս՝ Տ. վարդապետ և քահանա՝ 106, կույսեր՝ 55, և ավելի քան 80 000 հավատացյալներ («Բազմավեպ», 1919, № 10, էջ 284, «Հանդես ամսօրյա», 1917—1918, էջ 134, 1920, էջ 38—51):

- Եպիսկոպոսներ.
1. Անդրեաս եպիսկոպոս Չելեպյան (1848—1915), մերդինցի, նահատակված Դիարբեքիում: «Գետինը փորելով գինջը մինչև վիզը կթաղեն և հետո տապարով գլուխը կտոր-կտոր կընեն» («Հանդես ամսօրյա», 1920, էջ 40):
  2. Ստեփանոս եպիսկոպոս Իսրայելյան (1866—1915), մշեցի:
  3. Հակոբ եպիսկոպոս Թափալյան (1855—1915), պարտիզակցի, «Ողջ-ողջ կայրեն» (նույն տեղում, էջ 41):

4. Լևոն Եպիսկոպոս Քեչեճյան (1860—1915), մարաշցի:

5. Կարապետ Եպիսկոպոս Քչուրյան (1847—1915), խոտորչուրցի:

6. Հովսեփ Եպիսկոպոս Մելիքեթյան:

7. Միխայիլ Եպիսկոպոս Խաչատրյան (1846—1915), մալաթիացի: «Կուրծքին վրա կրակ կվառեն և սուրճ կեփեն» (Եռւյն սեղում, էջ 39):

8. Իգնատիոս Եպիսկոպոս Մալոյան (1878—1915) մերդինցի:

Նահատակ հայ կաթողիկ վարդապետների մեջ ևս կային մտքի և սրտի տեր պատրաստված հոգևորականներ, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյաններ, այսպես.

1. Հ. Ստեփան վարդապետ Սարյան (1865—1915), գաղատիացի, մանկավարժ, աստվածաբան, խմբագիր «Քաղմավեպ»-ի, հեղինակ «Աստվածաբանություն տեսական» (1894), «Մագնիսական թուն» (1901), «Էակներու ծագում» (1905) և այլ աշխատությունների:

2. Հ. Կարապետ վարդապետ Տեր-Սահակյան (1882—1915), մշեցի, բանաստեղծ, բանասեր և մանկավարժ, հեղինակ «Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի» 2 հատոր աշխատության (1907), «Համիդի տապալումը» (1910) և մատենագրական ուսումնասիրությունների՝ Փալստոսի, Կորյունի և Փարպեցու մասին: Օժակից և բախտակից Հ. Ս. Սարյանի:

3. Հ. Քովմաս վարդապետ Օղաբաշյան (1887—1915), տրապիզոնցի, մանկավարժ և աշխարհագրագետ:

4. Հ. Պողոս վարդապետ Գասպարյան (1878—1915), մերդինցի, աստվածաբան և մանկավարժ:

5. Հ. Մատթեոս վարդապետ Հանյան (1867—1915), խոտորչուրցի, բանասեր. գրադվել է մանավանդ իր ծննդավայրի գավառաբարբառի, սովորույթների և զրույցների ու հեթաթների ուսումնասիրությամբ: Վիեննայի Մխիթարյանի Հրատարակել է «Մատթեոսի Ավետարանը» (ոտանավոր, 1897), «Նրգեր, առակներ, հանելուկներ Խոտորչուր» (1904), «Հին ավանդական հեթաթներ Խոտորչուր» (1907), «Տաղարան հոգևոր» (1910): Ունի Խոտորչուրի գավառաբարբառի մասին ընդարձակ մի ուսումնասիրություն:

Անարատ Հղության նահատակ քույրերից պետք է հիշել մեծավորուհի Քամելիա Փլիպոսյանին, Իսկուհի, Ռամելա և Երանուհի քույրերին (Քոխատ), մեծավորուհի Վասիլուհուն, Մաթրուհի և Համասիլուտ քույրերին (Խարբերդ), էմիլիա, Մագթադինե, Քլեմանտին և Ժերմեն քույրերին (Մալաթիա և Խարբերդ):

Հայ բողոքական նահատակներ

Ապրիլյան եղեռնին զոհ տվեց նաև Արեմոտյան Հայաստանի հայ բողոքական համայնքը՝ իր համալսարանական պրոֆեսորներով, վերապատվելիներով և քարոզիչներով:

Սահասակ հայ բողոքական մտավորականության և հոգևորականության մեջ էին.

1. Պրոֆ. Կարապետ Սողիկյան (1874—1915), խարբերդցի, լեզվագետ, քիմիաբան և դասախոս: Գործակից Քրիստիանցու և Ռուբեն Զարդարյանի, «Գանակոժման հետևանքով մեռած Խարբերդի ամերիկյան հիվանդանոցում»:

2. Պրոֆ. Մկրտիչ Որբերյան (1870—1915), մալաթիացի, եղբորորդին բանաստեղծ Ռուբեն Որբերյանի. երկրաբան և աշխարհագրագետ: «Մտազար վիճակի մեջ կնահատակվի Խարբերդի բանտին մեջ»:

3. Պրոֆ. Հովհաննես Պուճեգանյան (1873—1915), շնգուշցի, մանկավարժ և փիլիսոփա:

4. Պրոֆ. Նիկողոս Քենեֆեճյան (1863—1915), խարբերդցի, մանկավարժ և ազգապետ Խարբերդի շրջանի հայ բողոքական համայնքի:

5. Պրոֆ. Տոնապետ Կ. Լյուկեճյան (1876—1915), խարբերդցի, կենսաբան, բուսաբան և կենդանաբան, նահատակված Կարինում, թարգմանել է Լոկաֆելլոյի «Իվանչելին»-ը:

6. Պրոֆ. Առաֆել Կ. Սիվասյան (1859—1915), կեսարացի, աստղագետ և մաթեմատիկոս, դասախոս Մարզվանի կոլեջում:

7. Պրոֆ. Հովհաննես Հակոբյան (1862—1915), մունճուսունցի, օրենսգետ և լեզվաբան, հեղինակ անգլերեն-հայերեն կարեոր բառարանի:

8. Պրոֆ. Հովհաննես Արոզյան, խարբերդցի, կենսաբան, դասախոս Սանասարյան վարժարանի և Մարզվանի կոլեջի:

9. Պրոֆ. Զևսի Մաքոսյան, այնթապցի, 42 տարեկան, մանկավարժ և հոգեբան:

10. Պրոֆ. Լուրճի Պապիկյան, այնթապցի, 32 տարեկան, մաթեմատիկոս և երկրաբան:

11. Պրոֆ. Արշակ Լուսյան, ուրֆացի, 30 տարեկան, լեզվաբան:

Նահատակ պատվելիների մեջ հիշատակվում են. Կիրակոս Խաչատուրյան, Զաֆարիա Նիկիկյան, Պետրոս Պետրոսյան, Սամվել Մանուկյան, Հայրապետ Օտյան, Հովհաննես Էսկիճյան, Ա. Գևորգյան, Ա. Յարդըմյան, Միհրան Գագանեճյան, Սողոմոն Ազգլյան (Պաշվան, Ուրֆա), Կ. Սինանյան, Արշակ Թյուրքունեճյան, Գրիգոր Ստեփանյան, Միքաբ Մեչերյան, Գևորգ Դեյիրմենեճյան, Գրիգոր Տեր-Պողոսյան, Հակոբ Նանարյան, Խաչա-

սուր Քափուզյան, Երվանդ Կապասագայան, Սամվել Փենտիկյան, Մատթեոս Հովիվյան և շուրջ 30 բողոքական քարոզիչներ («Շուշար-ձան», էջ 75)։

Սվ կատարվեց կատարվելիքը։

«Իսկ երանելի սուրբ ֆահնանայն ոչ եթէ մարմնական համարէին զկոիւն, այլ հոգեւոր առաքիւնութիւն և ոչ ինչ շտապեալ տագնապեցուն, այլ մեծաւ համբերութեամբ տանէին զճճութիւնս... զի ժամանակեալ վշտօքն զանժամանակեան երանութիւնսն ժառանգեցն» (Եղիշե)։

Ամենի փոթորիկը եկավ և անցավ Հայ Եկեղեցու և հայ հոգևորականութեան վրայով։ «Աստուած, մտին հեքանոս ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին զտանաք քո, արկին զղիպեանս ծառայից քոց գէշ թռչնոց երկնից... հեղին զարիւն նոցա որպէս գրու» (Սաղմ. ԸԸ 1—3)։

Զկան Արմաշը, Սիսը, Աղթամարը, Մուշի Ս. Կարապետը, ինչպես չկան մեր բյուրավոր այն վանքերն ու եկեղեցիները, որոնց կամարների տակ և խցերում «Հայ միտքը երբեմն լույս կթամեր, ու բոլոր այն գյուղերը, որոնց մեջ հայ ավանդութիւնները դեռ կպլպլային» (Լ. Ճ. Սիրունի, «Էջմիածին», 1961 սեպտեմբեր, էջ 27)։

Զկան մեր սրբավայրերը, որոնց կվազեր մեր ժողովուրդը հրաշք աղերսելու համար։

Բայց կա ինքը, հայ ժողովուրդը, միշտ լույսի ծարավ, միշտ իր ստեղծագործ ճիգին մեջ» (նույն տեղում, էջ 26)։

Զկան Արևմտյան Հայաստանում մեր հազարավոր վանքերն ու եկեղեցիները, բայց կա ու կենդանի է, հայրենի աշխարհի սրտին վրա, հավերժական Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը՝ մեր հավատքի ամրոցը, որպես դարավոր ու պատմական անհաղթահարելի կենտրոնը Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու, խանձարուրը՝ բոլոր դարերի Ղևոնդյանց ու Վարդանանց, կան ու պայծառ են մեր նվիրապետական բոլոր Աթոռները, մեր ազգային-եկեղեցական թեմերը իրենց նորակառույց եկեղեցիներով, հավատացյալներով, և որոնք, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ղեկավարութեամբ, պայծառ ու կենդանի են պահում երեկի նահատակ մեր Հայ Եկեղեցին և պատրաստում են, նահատակ մեր հոգևորականների փոխարեն, մեր եկեղեցականների նոր սերունդը Հոգևոր Ճեմարանում, Ժառանգավորաց վարժարաններում և դպրեվանքներում, Ղևոնդյանց ոգով, հավատով և հայրենասիրութեամբ։

«Երանի՜ մեկեղեցն որք ի Տէր ներեցին, զի զործք իւրեանց շոքան զկեի նոցա» (Յայտն. ԺԴ 13)։

Փառք մեր նահատակ հոգևորականներին։
«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»։

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԲՈՆԱԳԱՂԹԵՐԷՆ ԱՈՍՋ ԵՒ ԵՏՔ (ՊԱՏՐԱՏՈՒԱԾ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՕՐԵՐՈՒՆ)

Վիսյեթի սահմաններում մեջ գտնուող շրջաններ	Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ւ Ի Թ Ի Խ Ն			
	Պատերազմից առաջ	Գույժար	Պատերազմից հետո	Գույժար
ՍՎԱՋԻ ՎԻԼԱՑԷԹ				
Սվազ	55,000		12,000	
Թոքաք	30,000		1,800	
Ամասիա	30,000		2,000	
Շապիմ-Գարահիսար	40,000		1,000	
Կիրիմ	28,000			
Տիվրիֆ	24,000			
Տարեմուտ	18,000	225,000		16,800
ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՑԷԹ				
Էրզրում	78,000			
Էրզինճան	25,000			
Պայպուրք	19,000			
Բասէն	10,000			
Թեքնան	12,000		1,500	
Բեմախ	7,000			
Բդի	20,000			
Խնուս	21,000			
Իսփիր	3,000			
Պայազիտ	20,000	215,000		1,500
ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՎԻԼԱՑԷԹ				
Խարբերդ	65,000			
Էկիմ	34,000			
Արաքկիր	29,000		35,000	
Զմըշկածակ	17,000			
Զարսանճաֆ	23,000			
Մալաթիա	36,000	204,000		35,000
ՏԻԱՐՊԵՔԻՐԻ ՎԻԼԱՑԷԹ				
Տիարպեֆիր	60,000			
Բալու	20,000		3,000	
Արղանա	12,000			
Զընգուշ	13,000			
Մարտիմ	19,000	124,000		3,000
	Փոխադրելի	768,000	Փոխադրելի	56,300

Վիսյերի սահմաններում մէջ գտնուող շքամներ	Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ի Թ Ի Ի Ն			
	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Պատերազմէն ետք	Գումար

Փոխադրեալ 768,000   Փոխադրեալ 56,300

Պիթլիսի վիլլաճէթ

Պիթլիս	40,000			
Կիզան	28,500			
Մուշ	80,000			
Պուլամըք	19,000			
Սզերք	18,000			
Մանազկերտ	10,000			
Կիճն	2,500	198,000		

ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹ

Վան	90,000			
Լիւ-Կուուց	13,000		500	
Արճէշ	10,000			
Ալնայազ	10,000			
Հեքիարի	12,000			
Ազբամար	62,000	197,000		500

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՎԻԼԱՅԵԹ

Ատանա				
Մերսին				
Թարսուս	79,000		150,000	
Տէօրք Եռլ				
Օսմանիէ				
Սիս	18,000		15,000	
Հանըն	21,000		500	
Ալեքսանդրէք, Պէլլան	18,000		2,000	
Մարաշ	28,000		10,000	
Ջէյքուսն	28,000		5,000	
Ֆանուզ	13,000	205,000		182,500

ՏՐԱՊԻՉՈՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹ

Տրապիզոն	35,000		10,000	
Սամսոն	30,000	65,000	5,000	15,000

ԿՈՍՏԱՆԻՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՎԻԼԱՅԵԹ

Կոստանդնուպոլիս	150,000	150,000	150,000	150,000
-----------------	---------	---------	---------	---------

ԻՋՄԻԹԻ ՎԻԼԱՅԵԹ

Իզմիթ (Նիկոմիթիա)	72,500	72,500	20,000	20,000
-------------------	--------	--------	--------	--------

Փոխադրելի 1,655,500   Փոխադրելի 424,300

Վիճակների սահմաններում մեջ գտնուող շրջաններ	Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ի Թ Ի Ի Ն			
	Պատերազմից առաջ	Գումար	Պատերազմից ետք	Գումար

Փոխադրեալ 1,655,500   Փոխադրեալ 424,300

ԷՏԻՐՆԷՒ ՎԻԼԱՑԷԹ

Էտիրմէ	7,500		7,000	
Ռոտոսքօ Եւ Տարտամէլ	20,000	27,500		7,000

ՊՈՒՐՍԱՅԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Պուրսա	35,000		11,000	
Պիլեհիֆ	18,000		4,500	
Պամտըրմա	9,000			5,800
Պալըֆեսիք	6,000			
Քիւթահիա Եւ Աֆիոն-Գայաահիսար	10,000	78,000	7,000	28,300

ԱՅՏԸՆԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Զմիւռնիա	11,000	11,000	11,000	11,000
----------	--------	--------	--------	--------

ԳԱՍԹԵՄՈՒՆԻՒ ՎԻԼԱՑԷԹ

Գասթեմունի	10,000	10,000	8,000	8,000
------------	--------	--------	-------	-------

ԱՆԿՈՐԱՅԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Անկորա	22,000		3,500	
Կեսարիա	47,500		6,000	
Եռզկատ	45,500	115,000		9,500

ԳՈՆԻԱՅԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Գոնիա	25,000	25,000	10,000	10,000
-------	--------	--------	--------	--------

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Երուսաղէմ	2,000		2,000	
Եաֆա	500	2,500	500	2,500

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Պէյրուք	600	600	1,000	1,000
---------	-----	-----	-------	-------

ՊԱՂՏԱՏԻ ՎԻԼԱՑԷԹ

Պաղտատ	1,000	1,000	1,000	
Պաֆուսյա (գաղթականներու կայան)			15,000	16,000

Փոխադրելի 1,926,100   Փոխադրելի 517,600

Վիլայէթի սահմաններում մէջ գտնուող շրջաններ	Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ի Թ Ի Ի Ն		Պատերազմէն	
	առաջ	Գումար	հոսք	Գումար

Փոխադրեալ 1,926,100   Փոխադրեալ 517,600

ՊԱՍՐԱՅԻ ՎԻԼԱՅԵՒ

Պասրա	400	400	400	400
-------	-----	-----	-----	-----

ՄՈՒՍՈՒԼԻ ՎԻԼԱՅԵՒ

Մուսուլ	800	800	800	800
---------	-----	-----	-----	-----

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՎԻԼԱՅԵՒ

Դամասկոս	400	400	400	400
----------	-----	-----	-----	-----

ՀԱԼԵՊԻ ՎԻԼԱՅԵՒ

Հալէպ	12,000		7,000	
Քիլիս	12,000			
Ուրֆա	33,000		9,000	
Այնթապ	30,000		52,000	
Անտիոք	12,000	99,000	5,000	73,000

Ընդի գումար 2,026,700   Ընդի գումար 592,200

ԹՈՒՐԷՊՑ ՀԱՅ ԲԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒ ԱՅԺՄՈՒ ԹԻԸ

- Այս թիւին վրայ պէտք է աւելցնել թիւը այն որքելում, որոնք ստրկութեան մէջ կը գտնուին Միջագետքի անապատներու ցեղախումբերուն մօտ 5,800
- Թիւը կիներում եւ որքերում, որոնք տակաւին ստրկութեան մէջ կը պահուին թուրքերու մօտ, Ամատուլի մէջ 58,000
- Հայկական գաւառներէն կովկաս ապաստանած գաղթականներուն թիւը 400,000

Վերադարձներու ընդհանուր թիւը

1,056,000

Պատերազմէն առաջ հայ բնակչութեան թիւը 2.026.700 ըլլալով, Թուրքիոյ ջարդերու եւ տարագրութեան միջոցառումներու գոհ գացած հայերուն մօտաւոր թիւն է ուրեմն 1.000.000:

Գալով Թուրքիոյ հայ բնակչութեան այժմու թիւին, հետեւեալ ցուցատախտակը կը պարզէ կացութիւնը. --

Վեց վիլայէթներու շրջանները, ուր հայ բնակչիները մեծամասնութիւն են	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններում մէջ գտնուող վերադարձներուն թիւը
--	-----------------	--------	---

Էրզրում	215,000		1,500
Վան (առանց Արբազի կամ Հեֆիարիի)	185,000		500
Քիլիս (առանց Ազերթի)	180,000		

Փոխադրելի 580,000

Փոխադրելի 2,000

Վեց վիլայեթներու շրջանները. ուր հայ բնակիչները մեծամասնութիւն են	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններուն մէջ գտնուող վերապրողներուն թիւը Պատերազմէն ետք
--	-----------------	--------	--

	Փոխադրեալ	580,000	Փոխադրեալ	2,000
Սվազ (առանց Ամասիոյ եւ Թոքատի) հարբերդ	165,000		13,000	
(առանց Մալաթիոյ)	168,000		35,000	
Տիարպեֆիլի (առանց Մերսինի)	105,000	1,018,000	3,000	

Վեց վիլայեթներու շրջանները. ուր հայ բնակիչները մեծամասնութիւն չեն	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններուն մէջ գտնուող վերապրողներուն թիւը Պատերազմէն ետք
---	-----------------	--------	--

Ամասիա եւ Թոքատ	60,000		3,800	
Արքազ եւ Հեֆֆարի Մերսին	12,000			
Մալաթիա	19,000			
Սղերք	36,000			
Սրապիզոնի Սաննաֆ	18,000			
	35,000	180,000	10,000	
		1,198,000	66,800	

- Այս շրջաններէն կովկասատանող գաղթականներուն թիւը 400,000
- Պաֆուսի գաղթականը ապաստանողներուն թիւը 15,000

Ընդհ. գումար 481,800

Կովկաս ապաստանած 400,000 հայ վերապրողները մեծամասնութեամբ գաղթած են Էրզրումի, Վանի, Պիթիսի եւ Տրապիզոնի շրջաններէն. որոնք ռուսերէնքով նախկին սահմանին մօտ կը գտնուէին:

Ներկայիս այս շրջանները ա՛յնքան աւերուած են, որ ամբողջովին ամառադարձեալ են: Թուրք բնակչութիւնը, որ պատերազմի առաջին տարիներուն ծանրօրէն հարուածուած էր սովէ եւ համաճարակներէ, ամէնէն սարսափելի կորուստներուն ենթարկուեցաւ, առաւելամ արշաւանքին առջեւ՝ ձմրան խտտագոյն շրջանին՝ 1916ի Յունաստան ամառն խոյս տալով իր բնակավայրէն:

Այս ամբողջ շրջանին մէջ. գոր կը պարփակեն նախագահ Ռուստո Ռիլսընի կողմէ գծուած սահմանները, թուրք նախկին բնակչութեան 100,000 վերապրողներ չկան: Նոյն շրջաններու հայ գաղթականները. որոնք կովկաս ապաստանած են, եւ որոնք յարմար ժամի կը սպասեն իրենց հայրենի տունները վերադառնալու համար. առանձին կը կազմեն մեծամասնութիւնը թուրք տարրին վրայ:

Սվազի, հարբերդի, Տիարպեֆիլի վիլայեթներուն եւ Սղերքի ու Հեֆֆարիի շրջաններուն մէջ թուրք բնակչութիւնը, հակառակ անոր որ չհարկադրուեցաւ հեռանալ իր բնակավայրերէն, սովի, համաճարակներու եւ ներքին կռիւներու հետեւանով ծանր վնասներու ենթարկուեցաւ:

Այս շրջաններն էրզրում, վամ եւ Պիթլիս քուրք բնակչութիւն փոխադրելու քրքա-
կան կառավարութեան փորձերը արդիւնք չտուին՝ այս վերջին շրջաններուն մէջ տիրոգ ա-
մայութեան պատճառով: Քամի մը քաղաքներու մէջ է որ գոյութիւն ունին բնակիչներու
խմբակցութիւններ կամ գորանոցներ: Գեղջուկ բնակչութիւն չկայ. բացի քիւրտ վաչկա-
տուններէ, որոնք հոն եկած են իրենց արջառներուն տեղափոխութեան հետեւելով. եւ
քուրքերը Հայաստանի վրայ իրենց վերջին արշաւանմաններէն ետք պարտադիր աշխատամի-
ենքարկեցին հազարաւոր հայ երիտասարդներ՝ ասանց ճամբաներու նորոգութեան աշխա-
տանքներ գործադրել տալու համար, առանց մտահոգուելու ահաւոր նուազումէն, որուն
կրնար ենթարկուիլ քաղաքային բնակչութիւնը:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ Մ Է Ջ

	Պատերազմէն առաջ	Պատերազմէն ետք	
Ատանայի Սամճաք եւ ձեպէլ Պերեքէք	79,000	150,000	(1)
Սիս	18,000	15,000	
Հանըն	21,000	500	(2)
Ալեքսանտրէք եւ Պէյլան	18,000	2,000	
Մարաշ	28,000	10,000	(3)
Ջէյքուն	28,000	5,000	
Ֆոնուզ	13,000		
	205,000	182,500	

1) Այս թիւին մէջ կան ուրիշ շրջաններէ մեծ թիով տարագիրներ, որոնք Ատանա
ապաստանած են:

2) Պատերազմէն ետք Հանընի մէջ կար 11,000 բնակչութիւն մը: Նշանակուած 500
անձերը վերջին բարդերէն վերապրողներ են, որոնք ներկայիս Ատանա ապաստանած են:

3) Վերջին բարդերէն առաջ Մարաշի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ կային 30,000 հա-
յեր, որոնց մէջ կը գտնուէին՝ ուրիշ շրջաններէ հոն ապաստանած վերապրողներ:

ԹՈՒՐԹԻՈՅ ՄՆԱՅԵԱԼ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Կոստանդնուպոլիս,
Սամսոն, Իզմիտ, Էտիր-
նէ, Պրուսա, Այտրն,
Քասթեմունի, Անկարա,
Քոնիա, Երուսաղէմ,
Պէյրութ, Պաղտատ
(առանց Պաֆուպայի
գաղթակայանին), Պաս-
լա, Մուսուլ, Դամաս-
կոս եւ Հալէպ

Պատերազմէն
առաջ

Պատերազմէն
ետք

623,700

416,700

(ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԱՐԽԻՒՆԵՐԷՆ)

Հայ Հոգեւորականներ Երեւանի «Մայր Հայաստան»ի Յուշարձանին Առջեւ

Կողֆի գծագրություն՝ Ս. Սամսոնյանի

**«ՆԱՀԱՏԱԿ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐ»-ու քաժիռը (էջ 22) ֆադուած է
«էջմիածիմ» ամսագրէմ (1965, Բ-Գ-Դ, էջ 60-70)**

**«ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՒՆ»ը (էջ 33) ֆադուած է «Յուշամատեան
Մեծ Եղեռնի»էմ (1965, Պէյրուս, էջ 215-220)**